

Jovana Kolarić

Kako se pravio neprijatelj

DEHUMANIZACIJA NESRPSKOG STANOVNIŠTVA U
PRIJEDORU: MOTIVI, MEHANIZMI I POSLEDICE

Kako se pravio neprijatelj

Dehumanizacija nesrpskog stanovništva u Prijedoru: motivi, mehanizmi i posledice

dehumanizacija, -ē ž [v. de-, human] 1. iščezavanje bitnih čovekovih osobina, gubljenje ljudskosti. 2. otuđenje čoveka u današnjem svetu, podvrgavanje ljudske prirode tehnologiji i zahtevima potrošačkog društva

dehumanizovati -ujēm svrš. i nesvrš. [v. de-, humanizovati] (iz)vršiti dehumanizaciju, oduzeti kome bitne ljudske osobine.¹

I. Uvod: Zašto je važno razumeti dehumanizaciju u Prijedoru

Dehumanizacija kao proces društvenog i političkog isključivanja neke grupe iz zajednice ravnopravnih ljudi predstavlja jedan od ključnih mehanizama koji prethode masovnom nasilju, omogućavaju ga i nastavljaju destruktivno da deluju i nakon njegovog formalnog završetka. Taj mehanizam je prethodio i široko rasprostranjenom nasilju nad nesrpskim stanovništvom na teritoriji koju su politički predstavnici Srba u Bosni i Hercegovini pre samog oružanog sukoba odredili kao teritoriju na koju Srbi polažu pravo.² Dehumanizacija je služila kao opravdanje i objašnjenje za takvo nasilje. Sa teritorije Bosne i Hercegovine koju su zauzele srpske snage, bošnjačko i hrvatsko stanovništvo je prisilno raseljeno, a hiljade nesrpskih civila protivpravno je zatvoreno u više od 50 zatočeničkih objekata. U tim objektima bili su izloženi nečovečnom postupanju, seksualnom nasilju, teškom fizičkom i psihičkom zlostavljanju i ubistvima. Tokom i nakon zauzimanja vlasti u opštinama srpske snage su ubile veliki broj Bošnjaka i Hrvata.³

Prijedor u tom smislu zauzima posebno mesto u istoriji rata u Bosni i Hercegovini. Na prostoru jedne predratno multietničke i kulturno raznovrsne opštine, moguće je pratiti kako se politička kriza, nacionalistička mobilizacija i institucionalna transformacija vlasti putem dehumanizacije postepeno pretvaraju u sistem diskriminacije, progona, zatočenja i masovnog nasilja nad Bošnjacima i drugim nesrpskim stanovništvom. Prijedor predstavlja važan slučaj za analizu

Napomena o terminologiji

U pojedinim primarnim izvorima iz ratnog perioda i u sudskim presudama koristi se termin „bosanski Muslimani“, što odražava tadašnju službenu i političku terminologiju. U ovom radu koristi se savremeni termin Bošnjaci, osim kada se doslovno prenosi jezik izvora.

¹ Ivan Klajn, Milan Šipka, „Veliki rečnik stranih reči i izraza“, Prometej, Novi Sad, 2006, str. 349.

² Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Karadžić* od 24. marta 2016. godine, par. 2670-2673.

³ Videti prvostepenu presudu MKSJ Radovanu Karadžiću od 24. marta 2016. godine.

dehumanizacije ne samo kao pitanja jezika i propagande, već kao šireg društvenog i institucionalnog procesa isključivanja dela stanovnika iz zajednice, bilo njihovim pravnim ili fizičkim uklanjanjem iz društvenog poretka.

Ovaj rad polazi od teze da je dehumanizacija nesrpskog stanovništva u Prijedoru bila koordinisan politički, medijski i administrativni mehanizam koji je omogućio sistematsko nasilje i učinio ga društveno prihvatljivim i operativno mogućim. Kulminacija tog procesa bila je sistematska kampanja istrebljenja nesrpskog stanovništva sa područja opštine Prijedor, čiji su najbrutalniji elementi uključivali masakre civila, ubijeno je 256 žena i 102 deteta, kao i logore, gde su zatočnici lišavani ne samo slobode i dostojanstva, već i pravnog i društvenog statusa.

Rad se zasniva na sudski utvrđenim činjenicama pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju i dokazima koji su izvođeni u postupcima pred tim sudom, kao i relevantnoj teorijskoj literaturi o dehumanizaciji, totalitarizmu i propagandi. Cilj rada jeste da pokaže kako je u Prijedoru dehumanizacija funkcionisala kao postepen i višeslojan proces koji je prethodio masovnom nasilju, omogućio ga i nastavio da deluje nakon rata kroz poricanje, selektivno pamćenje ili opstrukciju memorijalizacije. Na taj način, analiza Prijedora prevazilazi lokalni okvir i doprinosi širem razumevanju odnosa između propagande, institucija i masovnog nasilja u savremenim etnonacionalnim sukobima. Istovremeno, rad naglašava važnost rehumanizacije, odnosno *vraćanja ljudskosti* kroz uvažavanje različitih memorija koje oblikuju društveni prostor.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u opštini Prijedor živelo je 112 543 stanovnika, od kojih su 49 351 bili Muslimani, 47 581 Srbi, a 6 316 Hrvati.⁴ Do druge polovine oktobra 1992. godine iz opštine se iselilo oko 38 000 stanovnika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti.⁵ Prema popisu koji su srpske vlasti sprovele 1993. godine, u prijedorskoj opštini živelo je 53 637 stanovnika „pravoslavne vjeroispovijesti, muslimanske 6 124, a katoličke 3 169“.⁶ Prema popisu iz 2013. godine opština je imala 89 397 stanovnika, od čega Srba 55 895, Bošnjaka 29 034 i Hrvata 1 762.⁷

Na području opštine Prijedor ubijeno je 3 176 osoba, pretežno civila. Među žrtvama je bio i manji broj naoružanih osoba koje su pokušale pružiti otpor, ali su uhvaćeni, mučeni i pogubljeni.⁸

Za zločine počinjene u prijedorskoj opštini optužena je 161 osoba. Pravosnažno je osuđeno 65 osoba, od čega 28 pred sudovima u Bosni i Hercegovini.⁹

⁴ Popis stanovništva 1991, dok. pred. br. S227-1B, *Stakić*.

⁵ Bezbednosna procena za opštinu Prijedor CSB Banja Luka od 23. oktobra 1992. godine, dok. pred. br. P03852, *Karadžić*, str. 2.

⁶ Kozarski vjesnik, „Ko smo i koliko nas je“, 2. jul 1993. godine.

⁷ Popis stanovništva 2013, videti: <http://www.statistika.ba/?show=12&id=20486> (pristupljeno 1. 5. 2026).

⁸ „Ni krivi ni dužni – knjiga nestalih opština Prijedor“, Udruženje Prijedorčanki Izvor.

⁹ CZM Kvart.

Pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju osuđen je gotovo čitav politički i vojni vrh Republike Srpske sa Radovanom Karadžićem, Ratkom Mladićem, Biljanom Plavšić i Momčilom Krajišnikom na čelu. Osuđeno je i više pripadnika policije, komandira obezbeđenja i vođa smene straže prijedorskih logora, kao i predstavnika lokalnih i regionalnih političkih struktura. Ukupno je pred Tribunalom osuđeno 19 osoba u 12 predmeta.¹⁰

Ratko Mladić, komandant Glavnog štaba Vojske Republike Srpske, jedini je visokorangirani oficir VRS osuđen za zločine u Prijedoru. Tužilaštvo MKSJ je 1999. godine podiglo optužnicu protiv Momira Talića, komandanta 1. krajiškog korpusa (1. KK) VRS, u čijoj zoni odgovornosti se nalazila opština Prijedor, „za genocid, saučesništvo u genocidu, progone, deportaciju, istrebljenje, hotimično lišavanje života, mučenje, bezobzirno uništavanje gradova, naselja i sela, ili pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom, uništavanje ili hotimično nanošenje štete verskim ustanovama, protivpravno i bezobzirno razaranje i oduzimanje imovine velikih razmera koje nije opravdano vojnom nuždom“; međutim, postupak je okončan 2003. godine usled njegove smrti.

Za zločine počinjene u Prijedoru do danas nije odgovarao nijedan komandant brigada iz sastava 1. krajiškog korpusa koje su učestvovala u operacijama u Prijedoru, među kojima je najznačajnija 43. motorizovana brigada Vojske Republike Srpske, iako su i komandant brigade pukovnik Vladimir Arsić i njegov zamenik major Radmilo Zeljaja, u presudi koju je Tribunal izrekao Milomiru Stakiću označeni kao saizvršioci zločina. U maju 2021. godine Fond za humanitarno pravo podneo je Javnom tužilaštvu za ratne zločine Republike Srbije krivičnu prijavu protiv Arsića i Zeljaje.¹¹

II. Teorijski okvir: dehumanizacija kao proces

Dehumanizacija se u ovom radu razume kao proces kroz koji pojedinci ili grupe bivaju simbolički, politički i institucionalno izopšteni i/ili izmešteni iz zajednice ravnopravnih ljudi. To znači da se više ne doživljavaju prvenstveno kao susedi, građani ili osobe sa jednakim pravima, već kao pretnja, smetnja, neprijatelj ili objekat nad kojim je dopušteno uspostaviti posebne režime kontrole.¹² Cilj takvog isključivanja je oduzimanje prava čitavoj grupi i/ili njeno uklanjanje sa prostora na koji pravo polaže druga grupa. Stoga, dehumanizacija nije samo pitanje uvredljivog govora niti puka posledica ratne propagande, već mehanizam koji olakšava nasilje tako što menja

¹⁰ Pred MKSJ osuđeni su: Milomir Stakić; Radoslav Brđanin; Momčilo Krajišnik; Predrag Banović; predmet *Kvočka i dr.*: Miroslav Kvočka, Dragoljub Prać, Milojeva Kos, Mlado Radić i Zoran Žigić; Darko Mrđa; Biljana Plavšić; predmet *Sikirica i dr.*: Duško Sikirica, Damir Došen, Dragan Kolundžija; Duško Tadić; Mićo Stanišić i Stojan Župljanin; Radovan Karadžić (2019. osuđen na doživotnu kaznu zatvora pred Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove), Ratko Mladić (2021. godine osuđen na doživotnu kaznu zatvora); Spisak presuda, dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda> (pristupljeno 12. 4. 2026).

¹¹ Detektor, „Dosje kao poziv Srbiji da procesuirao odgovorne za zločine u Prijedoru“, 31. maj 2021. godine, <https://detektor.ba/2021/05/31/dosje-kao-poziv-srbiji-da-procesuirao-odgovorne-za-zlocine-u-prijedoru/> (pristupljeno 12. 4. 2026).

¹² David Livingstone Smith, „Making monsters: the uncanny power of dehumanization“, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2021, str. xii-xv.

društveni status žrtve i priprema teren za njeno isključivanje¹³ i, u svom ekstremnom obliku, fizičko uklanjanje. Takvo shvatanje posebno je važno za analizu Prijedora, jer pokazuje da masovno nasilje nije nastalo odjednom, stihijski, „organski“, ili iz osvete za stvarna ili percipirana zlodela nad sopstvenim narodom, nego kao ishod prethodnog razaranja jednakosti, poverenja i društvenog *priznanja ljudskosti* drugog.¹⁴

Jedan od korisnih načina da se ovaj proces razume jeste razlikovanje između diskurzivne i praktične dehumanizacije.¹⁵ Diskurzivna dehumanizacija odvija se u jeziku, političkom govoru, stereotipima, istorijskim analogijama i narativima pretnje. Njena funkcija nije samo da uvredi ili ponizi, nego da drugu grupu predstavi kao kolektivno sumnjivu, opasnu ili manje vrednu. Praktična dehumanizacija nastupa onda kada takve predstave počnu da deluju kroz institucije i svakodnevne procedure, recimo kroz razvrstavanje stanovništva, ograničavanje kretanja određenoj grupi, administrativno isključivanje, obeležavanje, zatvaranje i oduzimanje zaštite.¹⁶ Drugim rečima, ono što se najpre oblikuje u jeziku, potom se prevodi u praksu – „Prvo se promijeni riječ, pa se promijeni percepcija, a tek na kraju se promijeni stvarnost.“¹⁷

Za ovaj rad razlika između diskurzivne i praktične dehumanizacije je važna zato što omogućava da se zajedno čitaju propaganda i političke odluke, a potom i represivne mere, ne kao odvojeni fenomeni, nego kao manifestacije iste dinamike.

U tom kontekstu naročito su korisni uvidi Natali Defenbo [Natalie Deffenbaugh] i Dejvida Livingstona Smita [David Livingstone Smith]. Defenbo pokazuje da dehumanizacija funkcioniše tako što proizvodi psihološku i moralnu distancu između počinitelaca i žrtava. Ta distanca je važna jer nasilje nad drugima postaje lakše kada su oni prethodno zamišljeni kao bića koja ne pripadaju u potpunosti istoj zajednici.¹⁸ Smit dodatno naglašava da naročito destruktivan oblik dehumanizacije nastaje onda kada se drugi ne predstavljaju samo kao inferiorni u odnosu na nas, nego kao „čudovišta“, odnosno kao bića koja ugrožavaju sam poredak zajednice.¹⁹ Tada nasilje prestaje da izgleda kao prestup i počinje da se prikazuje kao odbrana.²⁰ Upravo je taj prelaz od političkog protivnika ka egzistencijalnoj pretnji od presudne važnosti za razumevanje

¹³ Natalie Deffenbaugh, „De-dehumanization: Practicing humanity“, *International Review of the Red Cross* 106, br. 925, 2024, str. 56-89.

¹⁴ Tačno.net, „Refik Hodžić: Trebalo je pobiti puno ljudi i proliti more nevine krvi da se korijeni bratstva i jedinstva do kraja sasijeku“, 13. septembar 2023. godine, dostupno na: <https://tacno.net/refik-hodzic-trebalo-je-pobiti-puno-ljudi-i-proliti-more-nevine-krvi-da-se-korijeni-bratstva-i-jedinstva-do-kraja-sasijeku/> (pristupljeno 10. 4. 2026).

¹⁵ Natalie Deffenbaugh, „De-dehumanization: Practicing humanity“, *International Review of the Red Cross* 106, br. 925, 2024, str. 56-57, 65-66.

¹⁶ *Ibid.* Analitička razlika između diskurzivne i praktične dehumanizacije u ovom radu služi kao interpretativni okvir.

¹⁷ Refik Hodžić, „Klopka i spirala“, 9. februar 2026. godine, Nomad, dostupno na: <https://nomad.ba/hodzic-klopka-i-spirala> (pristupljeno 27. 5. 2026).

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ David Livingstone Smith, „Making monsters: the uncanny power of dehumanization“, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2021, str. xiv-xv, 253-254.

²⁰ *Ibid.*

etnonacionalnog nasilja, jer pokazuje kako se progon, zatvaranja i ubistva mogu predstaviti kao nužna i legitimna odbrana.

Za razumevanje krajnjih oblika dehumanizacije važni su i pojam „golog života“ Đorđa Agambena [Giorgio Agamben] i pojam „totalne institucije“ Ervinga Gofmana [Erving Goffman]. Agamben pokazuje da je u tradiciji zapadne političke misli moguće razlikovati puki, prirodni (biološki) život od politički priznatog i time kvalifikovanog života, pri čemu je naročito važno ono stanje u kojem je čovek izdvojen iz političkog poretka, ali ipak ostaje obuhvaćen moći koja nad njim odlučuje.²¹ Njegov pojam „golog života“ koristan je za razumevanje situacija u kojima određena grupa biva izdvojena iz političke zajednice i svedena na postojanje bez punih prava, zaštite i javnog statusa. Takva lica više nisu nosioci jednakih građanskih prava i društvenog položaja, već postaju objekti izloženi proizvoljnoj moći.²² Gofman, s druge strane, pokazuje da zatvoreni institucionalni prostori ne služe samo fizičkoj kontroli, nego i razaranju identiteta. Pojedinaac u zatvorenim sistemima gubi privatnost, društvenu ulogu i mogućnost da samostalno upravlja sopstvenim životom.²³ Ovi pojmovi su u radu korisni pre svega za razumevanje logora, ali ne kao samostalne teorijske digresije, već kao završne tačke procesa u kojem su ljudi koji su već prethodno politički i simbolički isključeni, sada i fizički izmešteni iz zajednice.

Polazeći od ovih uvida, dehumanizaciju u ovom radu ne posmatramo kao izolovan događaj, nego kao proces sa više međusobno povezanih faza. Najpre se proizvodi narativ o drugome kao pretnji, zatim se ta predstava širi i normalizuje u političkom i medijskom diskursu. Nadalje se on prevodi u institucionalne mere koje određenu grupu izdvajaju, obeležavaju i potčinjavaju, a u krajnjoj instanci kulminira u prostorima zatočenja i nasilja, gde se ljudskost žrtava praktično suspenduje.²⁴ Takav pristup omogućava da se prijedorski slučaj analizira ne samo kroz popis zločina počinjenih u ratu nego kroz mehanizme koji su ih učinili zamislivim, prihvatljivim i operativno mogućim. Ujedno, on otvara prostor da se i posleratno poricanje i opstrukcija memorijalizacije razumeju kao mirnodopski izrazi iste logike, jer se i u njima nastavlja borba povodom toga ko zaslužuje priznanje, empatiju i mesto u javnom sećanju.

III. Prijedor pre nasilja: društveni kontekst i politički slom

Da bi se razumelo kako je dehumanizacija nesrba u Prijedoru postala politički delotvorna i institucionalno operativna, neophodno je najpre sagledati društveni i politički kontekst u kojem se taj proces odvijao. Prijedor je pre rata bio izrazito mešovita sredina, sa dugotrajnim iskustvom

²¹ Giorgio Agamben, „Homo sacer: Suverena moć i goli život“, Multimedijalni institut/Arkzin, Zagreb, 2006, str. 7-9.

²² *Ibid.*

²³ Erving Gofman, „Azili: Eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno obolele i drugih utočenika“, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 17-21.

²⁴ David Livingstone Smith, „Making monsters: the uncanny power of dehumanization“, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2021, str. xii-xv; Natalie Deffenbaugh, „De-dehumanization: Practicing humanity“, *International Review of the Red Cross* 106, br. 925, 2024, str. 56-57, 65-66; Giorgio Agamben, „Homo sacer: Suverena moć i goli život“, Multimedijalni institut/Arkzin, Zagreb, 2006, str. 154-157; Erving Gofman, „Azili: Eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno obolele i drugih utočenika“, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 17-21.

zajedničkog života Bošnjaka, Srba, Hrvata i drugih.²⁵ Sve do predizborne kampanje 1990. godine, međuetnički odnosi u Prijedoru bili su uglavnom dobri. Nekadašnji zatočenik logora Trnopolje preneo je haškim istražiteljima da su odnosi između Bošnjaka i Srba „bili prilično normalni“, te da je do njihovog pogoršanja došlo tek sa pojavom nacionalnih stranaka²⁶ a potom i sa izbijanjem sukoba u Hrvatskoj.²⁷ Upravo predratna društvena dinamika Prijedora osporava naknadno konstruisane narative o „vekovnoj mržnji“ kao navodnom uzroku sukoba i masovnog nasilja. Politička radikalizacija nije proistekla iz navodno prirodne netrpeljivosti, već iz postepenog etnonacionalističkog preuzimanja kontrole nad političkim i društvenim diskursom.

Nakon prvih višestranačkih izbora održanih u novembru 1990. godine, postignut je dogovor o raspodeli funkcija između nacionalnih stranaka u Prijedoru. Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) u početku su učestvovala u lokalnim institucijama kroz podelu opštinskih položaja i funkcija uz pokušaj održavanja političke ravnoteže. Međutim, taj sistem je od samog početka bio opterećen sporovima oko kadrovskih mesta, političkog legitimiteta i kontrole nad opštinskim strukturama.²⁸ Nacionalna podela je bila ugrađena u samu organizaciju lokalne vlasti, iako u tom trenutku nije proizvodila otvoreni institucionalni i društveni sukob. Drugim rečima, politički poredak je formalno opstajao, ali je njegoa unutrašnja stabilnost već bila ozbiljno narušena.

Dodatni podsticaj zaoštavanju odnosa dao je popis stanovništva iz 1991. godine. Iako je demografski odnos bošnjačkog i srpskog stanovništva bio u velikoj meri ujednačen, prema tom popisu Bošnjaci su po prvi put u dvadesetom veku postali najbrojnija etnička grupa u opštini.²⁹ Ukupan sastav stanovništva je i dalje pokazivao izrazito mešoviti karakter: 43,9% stanovnika izjasnilo se kao Muslimani, 42,3% kao Srbi, 5,6% kao Hrvati, 5,7% kao Jugoslaveni, a 2,5% kao „ostali“. ³⁰ Sam popis stanovništva izazvao je negodovanje prijedorskog ogranka Srpske demokratske stranke, koji je tvrdio da su popisivači uticali na građane prilikom njihovog nacionalnog izjašnjavanja i zbog toga su zatražili njegovo ponavljanje.³¹ Iako do toga nije došlo, rezultati popisa ubrzo su dobili političko značenje koje je prevazilazilo njihovu statističku vrednost. Rezultati popisa, umesto da ostanu demografski podatak, sve više su tumačeni kao pitanje političke moći, teritorijalne kontrole i kolektivne ugroženosti Srba. Na taj način, demografska ravnoteža prestajala je da bude činjenica multietničke sredine, a postajala element političke mobilizacije.

²⁵ *Prijedor u Bosanskoj Krajini: Istorijske činjenice*, Robert J. Donia, dok. pred. br. SK42B, Stakić, str. 2.

²⁶ Izjava Idriza Merdžanića data MKSJ od 27. i 28. avgusta 2000. godine, dok. pred. br. P00269.B, Stakić, par. 4.

²⁷ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Karadžić* od 24. marta 2016. godine, par. 1575; Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Stakić* od 31. jula 2003. godine, par. 52.

²⁸ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Stakić* od 31. jula 2003. godine, par. 49-50.

²⁹ *Prijedor u Bosanskoj Krajini: Istorijske činjenice*, Robert J. Donia, dok. pred. br. SK42B, Stakić, str. 2.

³⁰ Popis stanovništva 1991, dok. pred. br. S227-1B, Stakić; *Prijedor u Bosanskoj Krajini: Istorijske činjenice*, Robert J. Donia, dok. pred. br. SK42B, Stakić, str. 2.

³¹ Kozarski vjesnik, „Srbi nisu 'ostali'“, 3. maj 1991. godine.

U istom pravcu delovala je i politička instrumentalizacija zajedničkog istorijskog pamćenja i traume. Prijedorski kraj nosi snažno sećanje na zločine iz Drugog svetskog rata, ali i na partizansku borbu i simboliku Kozare, koja je dugo predstavljala deo lokalnog identiteta i tačku okupljanja.³² Međutim, „[s]a produbljivanjem jugoslovenske krize ubrzano je rasla učestalost upotrebe i efektivnost nacionalnih trauma iz istorijskog pamćenja; one postaju centralna poluga mehanizama kolektivne i pojedinačne racionalizacije rata; pozivom na njih kolektivni i pojedinačni akteri pribavljaju sebi, unapred i/ili naknadno, 'oprost od grehova' za svakovrsne destrukcije, pa i za ratne zločine.“³³ Instrumentalizacija istorijskih trauma i relativizacija iskustva zajedničkog života oblikovala je politički diskurs početkom 1990-ih i na tim temeljima uspostavljen je politički program razdvajanja Srba od drugih zajednica u Bosni i Hercegovini: „Pošto je srpski narod poučen tragičnim iskustvima u ovom vijeku, pogotovo, genocidom izvršenim nad njim, pošto prijeti opasnost od novih i sličnih tragičnih događaja, ustanovljena je Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.“³⁴ Teritorija Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine, proglašene 9. januara 1992. godine, određena je etnički, kao prostor srpskih autonomnih regija, oblasti i drugih srpskih etničkih celina, ali i istorijski, uključivanjem „*područja na kojima je srpski narod ostao u manjini zbog genocida koji je nad njim izvršen u II svjetskom ratu*“.³⁵ Ta formulacija je potom normativno potvrđena u članu 2. Ustava Srpske Republike Bosne i Hercegovine od 28. februara 1992. godine, čime je važnost istorijskog narativa o stradanju ugrađena u samo ustavno određenje teritorije. To istorijsko pravo na teritoriju podcrtao je i Ratko Mladić u maju 1992. godine rekavši da bi cilj srpskog naroda u Bosni i Hercegovini trebalo da bude sledeći: „da imamo svoju državu gdje su nam tragovi i kosti očeva i za taj cilj mi se moramo boriti“, ignorišući pritom iskustvo zajedničkog života sa drugim etničkim grupama na istom prostoru.³⁶

Isti obrazac zloupotrebe i instrumentalizacije sećanja na stradanje Srba u Drugom svetskom ratu bio je vidljiv i na regionalnom nivou. Ratni štab Autonomne regije Krajina na čelu sa Radoslavom Brđaninom u maju 1992. godine zahtevao je od organa JNA „da počnu aktivnost na spasavanju srpskog naroda od genocida“.³⁷ Na lokalnom nivou u Prijedoru, Milomir Stakić i drugi predstavnici SDS-a koristili su narativ ugroženosti Srba da bi legitimisali preuzimanje vlasti, a sebe etablirali kao zaštitnike naroda od ponovnog stradanja.³⁸ Kako je objasnio svedok na suđenju Milomiru Stakiću – „Srbi tog kraja situaciju [su] doživljavali iz položaja ispunjenog bolom zbog Drugog svetskog rata“.³⁹ Stakić i drugi lideri su svoj politički legitimitet crpeli upravo iz pozicije zaštitnika od neprijatelja, iz pozicije onih koji neće dozvoliti ponavljanje genocida nad Srbima.

³² *Prijedor u Bosanskoj Krajini: Istorijske činjenice*, Robert J. Donia, dok. pred. br. SK42B, *Stakić*, str. 2-5.

³³ Miroslav Hadžić, „Armijaska upotreba trauma“ u *Srpska strana rata Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Samizdat B92, Beograd, 2002, str. 125.

³⁴ Slobodan Bijelić na sednici Srpske demokratske stranke održane 24. oktobra 1991. godine u Skupštini SRBiH što je zapravo bila Prva sednica Skupštine srpskog naroda.

³⁵ Stenografske bilješke 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, održane u hotelu u Sarajevu (Holiday Inn), 9. 1. 1992. godine.

³⁶ Magnetofonski snimak sa 16. sjednice Narodne Skupštine Republike Srpske održane 12. maja 1992. godine.

³⁷ Zaključci Ratnog štaba ARK od 8. maja 1992. godine, dok. pred. br. DB47b, *Brđanin*.

³⁸ Svedočenje Nijaza Kapetanovića pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 13. maja 2002. godine, str. 2936-2937.

³⁹ Svedočenje Mirze Mujadžića pred MKSJ od 27. maja 2002. godine u predmetu *Stakić*, str. 3584.

„[Nj]ihova teza bila je da su Srbi ugroženi i da je Prijedor srpski grad, te da upravo Srbi treba da zauzimaju najodgovornije položaje.“⁴⁰

Sama trauma i sećanje na doživljeno nasilje, međutim, ne mogu automatski da proizvedu novo nasilje. Trauma politički deluje tek onda kada je elite organizovano koriste za mobilizaciju straha, osećaja ugroženosti i istorijskog revanšizma. U prijedorskom slučaju, ali i šire u jugoslovenskom kontekstu, to se najpre manifestovalo u medijima bliskim srpskoj političkoj eliti koji su sve češće govorili o ugroženosti Srba i o potrebi da se spreči ponavljanje stradanja iz Drugog svetskog rata.⁴¹ Instrumentalizacijom straha od ponovnog stradanja, brisala se granica između savremenog političkog protivnika i istorijskog neprijatelja, a *drugi* se sve manje doživljavao kao konkretna osoba, kao sused i sugrađanin, a sve više kao deo kolektivne i trajne pretnje.

Otpočinjanje oružanog sukoba u Hrvatskoj dodatno je ubrzalo proces političkog i društvenog sloma. Budući da se velika većina prijedorskih Srba odazvala mobilizaciji 1991. godine, posebno onoj u novembru, i u sastavu prijedorskih jedinica JNA učestvovala na ratištu u Slavoniji, lokalni nesrbi sve češće su percipirani kao nelojalni građani ili dezerteri.⁴² U takvoj interpretaciji Srbi su predstavljani kao oni koji žele da sačuvaju Jugoslaviju, dok su Bošnjaci i Hrvati sve češće označavani kao oni koji podrivaju zajedničku državu i/ili žele da je unište.⁴³ Po povlačenju iz Hrvatske, rezervisti koji su učestvovali u borbama slavljani su kao borci za srpske nacionalne interese⁴⁴, čime je ratno iskustvo dodatno legitimisalo nacionalnu homogenizaciju u samom Prijedoru.

Da su Srbi ti koji čuvaju zemlju, dok je „domaći izdajnici“ rasturaju, trebalo je da pokaže i plebiscit održan u novembru 1991. godine na zahtev samoproglashene Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Na glasanje se odazvalo mahom srpsko stanovništvo koje je potvrdilo političku viziju SDS-a o ostanku Republike Bosne i Hercegovine u okvirima Jugoslavije.⁴⁵ Ipak, upravo je rukovodstvo SDS-a bilo to koje je za svoj strateški cilj odredilo i državno razgraničenje od druge dve nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini.⁴⁶ Takvo pozivanje na očuvanje zajedničke države bilo je svojstveno srpskoj političkoj eliti od samog početka procesa dezintegracije Jugoslavije na svim nivoima. Za raspad su okrivljene separatističke težnje republika, dok su se Srbija i Srbi predstavljali kao činioci koji nastoje da očuvaju Jugoslaviju u postojećim granicama. Međutim,

⁴⁰ Svedočenje Nijaza Kapetanovića pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 13. maja 2002. godine, str. 2937;

⁴¹ Svedočenje Muharema Murselovića pred MKSJ od 6. maja 2002. godine u predmetu *Stakić*, str. 2687.

⁴² Iako su predstavnici JNA iz Prijedora nastojali da dokažu da je neuspeh mobilizacije u stvari samo antiarmijska propaganda, a da su se na mobilizaciju odazvali svi, veoma brzo je postalo jasno da stvari ne stoje tako, videti u: Kozarski vjesnik, „Mobilizacija nije bila jednonacionalna“, 19. jul 1991. godine; Kozarski vjesnik, „I rezerva ima svojih čari“, 20. jul 1991. godine; Kozarski vjesnik, „Majke kao paravan“, 6. septembar 1991. godine;

⁴³ Svedočenje Jusufa Arifagića pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 28. avgusta 2002. godine, str. 7057-7058.

⁴⁴ *Prijedor u Bosanskoj Krajini: Istorijske činjenice*, Robert J. Donia, dok. pred. br. SK42B, *Stakić*, str. 16.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ Službeni glasnik Republike Srpske, Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 26. novembar 1993. godine, dok. pred. br. P47, *Krajišnik*.

kako je i sam u svojim dnevnicima priznao srpski član Predsedništva Borisav Jović, već u januaru 1991. godine cilj srpske političke elite bila je odbrana srpskih teritorija, a ne odbrana Jugoslavije.⁴⁷

Na 16. sednici Skupštine srpskog naroda u BiH, održanoj 12. maja 1992. godine, Radovan Karadžić predstavio je šest strateških ciljeva srpskog naroda.⁴⁸ Strateški ciljevi su predviđali državno razdvajanje bosanskih Srba od druge dve nacionalne zajednice i definisali granice zamišljene srpske države unutar BiH. Za Prijedor su od posebnog značaja bili prvi i drugi strateški cilj, koji su predviđali državno razgraničenje od druge dve nacionalne zajednice u BiH i uspostavljanje koridora između područja Semberije i Bosanske Krajine. Strateški ciljevi nisu bili samo teoretski, već okvir i uputstvo za delovanje političkog i vojnog rukovodstva Republike Srpske koje je trebalo slediti na svim nivoima. U presudi Radovanu Karadžiću, sudsko veće je konstatovalo da je razdvajanje nacionalnih zajednica bio najvažniji cilj rukovodstva bosanskih Srba.⁴⁹ Da je cilj razdvajanja Srba od drugih etničkih zajednica ostao na snazi tokom čitavog rata potvrđuje i sednica Vrhovne komande Republike Srpske iz januara 1994. godine sa koje je ostala beleška da „u svakoj varijanti moramo voditi računa da Muslimani ne dođu u našu državu“.⁵⁰

U presudi Radovanu Karadžiću, sudsko veće je utvrdilo da je on promovišući Strateške ciljeve „nastavio da naglašava ne samo interese Srba za samoopredjeljenje, nego i opasnost koju za njih predstavljaju bosanski Muslimani i bosanski Hrvati, koje je nastavio da identifikuje kao njihove istorijske neprijatelje.“⁵¹ U svojim govorima Karadžić je širio „propagandu protiv bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, što mu je omogućilo da promoviše mjere predviđene Strateškim ciljevima. Retoriku optuženog prihvatili su i drugi poslanici u Skupštini bosanskih Srba, koji su isto tako govorili o opasnosti koju predstavljaju njihovi neprijatelji i to su koristili da zagovaraju preduzimanje vojnih mjera kako bi zaštitili svoje interese.“⁵² Odnosno, za ostvarivanje postavljenih ciljeva bila je nužna dehumanizacija nesrba, kako bi etničko razdvajanje i naposlje njihovo fizičko uklanjanje sa željene teritorije bilo prihvaćeno kao nužnost i samoodbrana. Bilo je potrebno srpski narod „naljutiti [...] u odnosu na neprijatelja“.⁵³

⁴⁷ „Veljko predlaže da se pripremi adaptacija plana, ili da se uradi novi plan odbrane zemlje, sa razmeštajem vojske u zapadnom delu zemlje. Za to imamo dovoljno formalnih opravdanja, jer nam jedino otuda preta opasnost od strane intervencije. Na taj ćemo način tamo imati vojsku stalno i dovoljno bez posebnih pokreta, na koje stalno kukaju. Ne mogu da ga pitam kako ćemo se vratiti otuda. Naljutiće se. Još nije 'progutao' da brani srpske teritorije u Hrvatskoj. Još veruje u odbranu Jugoslavije“, razgovor B. Jovića i Veljka Kadijevića od 29. januara 1991. godine, videti u: Borisav Jović „Poslednji dani SFRJ – izvodi iz dnevnika“, Politika, Beograd, 1995, str. 264.

⁴⁸ Prvi cilj je predviđao državno razdvajanje od druge dve nacionalne zajednice. Drugi cilj je predviđao uspostavljanje (posavskog) koridora između Semberije i Krajine. Treći cilj je koridor u dolini Drine, odnosno eliminisanje Drine kao granice između Srbije i Republike Srpske. Četvrti strateški cilj se ticao uspostavljanja granice na rekama Una i Neretva. Peti cilj je podrazumevao podelu Sarajeva na srpski i bošnjački deo i uspostavljanje državne vlasti u svakom od njih. Šesti strateški cilj bosanskih Srba bio je izlaz na more. Videti u: Stenografske beleške 16. sednice Skupštine Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini održane 12. maja 1992. godine.

⁴⁹ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Karadžić* od 24. marta 2016. godine, par. 2896.

⁵⁰ Beležnica Ratka Mladića, sednica Vrhovne komande RS od 30. januara 1994. godine, dok. pred. br. P01485, *Karadžić*, str. 91.

⁵¹ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Karadžić* od 24. marta 2016. godine, par. 2895.

⁵² *Ibid.*

⁵³ Završna reč predsednika Karadžića na savetovanju u Vlasenici od 29. januara 1994. godine, dok. pred. br. P5581, *Karadžić*.

Od posebnog značaja za lokalni prijedorski kontekst bilo je uputstvo koje je Glavni odbor SDS-a uputio opštinskim odborima 19. decembra 1991. godine. Uputstvo o organizovanju i delovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima, poznato kao Uputstvo o varijantama A i B, predstavljalo je plan preuzimanja vlasti u opštinama širom Bosne i Hercegovine.⁵⁴ Varijanta A predviđala je zadatke i aktivnosti koje je trebalo sprovesti u celosti radi preuzimanja vlasti u onim opštinama u kojima su Srbi bili većina, dok se varijanta B ticala opština u kojima su oni bili manjina i u kojima je predviđeno delimično sprovođenje propisanih mera. Uputstvo je nalagalo opštinskim funkcionerima SDS-a da formiraju paralelne srpske institucije u onim opštinama u kojima su Srbi bili manjina. Opštinski odbor SDS-a, prateći uputstva propisana za varijantu B, početkom januara 1992. godine formirao je Skupštinu srpskog naroda opštine Prijedor, što je i formalno značilo isključivanje nesrpskog stanovništva iz političke zajednice.⁵⁵

Do kraja 1991. godine, poverenje među zajednicama bilo je ozbiljno urušeno, a lokalni politički prostor duboko promenjen. Početkom 1992. godine, takva dinamika više nije značila samo pogoršanje međuetničkih odnosa, već prelazak u novu fazu političke krize. Raspad zajedničkih institucija, jačanje srpskih političkih, vojnih i policijskih struktura i sve otvorenije vezivanje vlasti za etnonacionalistički princip postepeno su potiskivali mogućnost zajedničkog života. Time je stvoren okvir u kojem nasilno preuzimanje vlasti krajem aprila 1992. godine nije predstavljalo iznenadni prekid, nego kulminaciju procesa koji je tokom prethodne dve godine već duboko razorio lokalni društveni i politički poredak.

IV. Politički i medijski mehanizmi dehumanizacije

Postepeni raspad lokalnog političkog i društvenog poretka ubrzo je dobio svoj diskurzivni i propagandni oblik. Dehumanizaciji nasilnim postupcima i institucionalnim merama prethodio je politički govor praćen diskriminatornim medijskim i javnim diskursom koji je susede proizvodio u neprijatelje. U toj dinamici, Bošnjaci i drugi nesrbi nisu više bili sugrađani suprotstavljenih političkih stavova, već egzistencijalna, istorijska i bezbednosna pretnja. Dojučerašnji sugrađani su postajali oni koji su spremni na „totalni genocid nad srpskim narodom“⁵⁶, oni od kojih se treba zaštititi i zbog kojih je, kako je to Radoslav Brđanin predlagao, potrebno staviti „bodljikavu žicu“ kako bi se sprečilo „da nas po peti put ili četvrti put u ovom vijeku napadaju“.⁵⁷ Ta transformacija političkog protivnika u kolektivnog neprijatelja omogućila je da se represija koja je usledila predstavi kao nužna i legitimna odbrana srpskog naroda. Takav isključivi politički diskurs

⁵⁴ Uputstvo o organizovanju i delovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima, dok. pred. br. P00069, *Stanišić i Župljanin*.

⁵⁵ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Stakić* od 31. jula 2003. godine, par. 61.

⁵⁶ Izjava Radoslava Brđanina od 26. jula 1992. godine, navedeno prema Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, fn. 852.

⁵⁷ Govor Radoslava Brđanina, dok. pred. br. P463B, *Brđanin*.

zloupotrebljene istorije nije delovao samostalno, već u sprezi s propagandnim strategijama kojima je bio obeležen čitav raspad Jugoslavije.

Danas među istraživačima postoji apsolutni konsenzus o značaju propagande putem masovnih medija u raspadu Jugoslavije i ratovima koji su usledili.⁵⁸ Mark Thompson će čak ustvrditi da su mediji i novinari pomogli da se uništi Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.⁵⁹ Pored toga što je kampanja intenzivne propagande bila neophodna da bi rat u Jugoslaviji uopšte bio prihvatljiv dojučerašnjim sunarodnicima, Thompson ukazuje i na to da mediji u jugoslovenskim ratovima nisu bili puki prenosioci nacionalističkih sukoba, nego i njihovi aktivni proizvođači, jer su strah, neprijateljstvo i moralnu polarizaciju pretvarali u političku energiju. Mediji su, kao deo nacionalističkih političkih projekata, zapravo učestvovali u pravljenju „čudovišta“: oni su anticipirane ili stvarne protivnike demonizovali, preuveličavali pretnje i nudili moralno opravdanje za nasilje.⁶⁰

Slično tome, analizirajući propagandne strategije Vojislava Šešelja, Entoni Oberšal [Anthony Oberschall] ističe da propaganda putem masovnih medija ima ključnu ulogu u normalizaciji kolektivnog nasilja i u pridobijanju podrške „običnih ljudi“ za politike prisile, progona i etničkog razdvajanja.⁶¹ U tom smislu propaganda nije bila puki pratilac rata, njegov javni deo, nego i jedan od njegovih operativnih uslova. Mediji su širili strah, ali ga i organizovali, usmeravali i pretvarali u društveno prihvatljiv odgovor na predstavljenu pretnju.

Pre samog izbijanja oružanog sukoba, SDS je pokrenuo propagandnu kampanju protiv nesrpskog stanovništva. Posledica te kampanje, kako je konstatovano u presudi Radoslavu Brđaninu, bila je to da su se sugrađani koji su do tad zajedno živeli pretvorili u neprijatelje, „a mnogi od njih – u ovom slučaju prvenstveno bosanski Srbi – postali su ubice pod uticajem medija“.⁶² Ta kampanja bila je, kako je ranije navedeno, nerazdvojni deo sprovođenja Strateškog plana i stvorila je „klimu u kojoj su ljudi bili spremni da tolerišu vršenje zločina i da sami čine zločine“.⁶³

Tokom čitavog rata u Bosni i Hercegovini srpsko političko rukovodstvo na svim nivoima koristilo je dehumanizujući, neretko i rasistički jezik u odnosu na druge etničke zajednice. Takav govor bio je deo nastojanja da se etničke zajednice u BiH razdvoje – bilo sporazumom, bilo silom i po cenu trajnog uklanjanja određenih etničkih grupa.⁶⁴ Korišćenje dehumanizujuće i rasističke retorike

⁵⁸ Propaganda during the Yugoslav Wars danas je i odrednica na Wikipediji.

⁵⁹ Mark Thompson, *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Medija centar Beograd, Free B92, Beograd, 2000, str. 1.

⁶⁰ *Ibid.*, deseto poglavlje.

⁶¹ *Nacionalistička propaganda Vojislava Šešelja: sadržaj, tehnika, ciljevi i uticaji, 1990-1994. godine*, dr Anthony Oberschall, MKSJ, *Šešelj*, str. 7-8.

⁶² Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, par. 80.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ Presuda o kazni MKSJ u predmetu *Plavšić* od 27. februara 2003. godine, par. 11. Biljana Plavšić je recimo izjavila „Ja bih najviše volela da istočnu Bosnu očistimo od Muslimana... Sve i da zadržimo 70 odsto teritorija nema tu mira. Za nas nema mira. Ja njima da kažem, ovako, ne želim ništa dobro. Ali da ja budem mirna, moram im dat nešto, da imaju gde da organizuju život, da

kojoj je pribegavalo srpsko političko rukovodstvo u više presuda MKSJ prepoznato je kao izražavanje diskriminatorne namere prema nesrpskom stanovništvu jer žrtve nisu napadane samo kao pojedinci, nego kao pripadnici grupa koje su prethodno označene kao nepoželjne ili nepodobne.⁶⁵

U uvodnom izlaganju na 16. sednici Skupštine srpskog naroda u BiH od 12. maja 1992. godine, predsednik novoproglašene Srpske Republike Bosne i Hercegovine Radovan Karadžić govorio je o „militantnom islamskom fundamentalizmu“, kao i o „pritajenim protivnicima i neprijateljima“, o opasnosti da se Srbi „probude u tuđoj državi“, te o navodnoj težnji za unitarnom Bosnom pod muslimanskom dominacijom.⁶⁶ Članica Predsedništva SR BiH, a potom i Republike Srpske, Biljana Plavšić je „krajem 1992. godine govorila da je rat bio neizbežan te da je to bio jedini način da Srbi ne žive pod Turcima“. ⁶⁷ Takva formulacija smešta Bošnjake u ulogu istorijskog neprijatelja. Njihovo izjednačavanje sa „Turcima“ služilo je tome da ih predstavi kao potomke Osmanlija, odnosno kao naslednike nekadašnjeg okupatora, dok su Srbi u tom narativu prikazani kao nosioci slobodarske tradicije i istorijskog otpora. Na taj način, savremeni politički sukob povodom uređenja Bosne i Hercegovine nije više bio spor ravnopravnih građana i političkih zajednica, nego nastavak istorijske borbe između „porobljivača“ i „oslobodilaca“. Politička funkcija takve retorike bila je u tome da se spor oko zajedničke budućnosti prevede u jezik kolektivne istorijske ugroženosti. Pripadnik druge etničke zajednice prestaje da bude politički protivnik ili sugrađanin s drugačijim interesima i postaje egzistencijalna pretnja i time legitimna meta vanrednih diskriminatornih i represivnih mera. Naziv „Turci“ nije bio samo uvreda, nego deo šireg mehanizma dehumanizacije i istorizacije sukoba u kojem je nasilje nad Bošnjacima i drugim nesrbima bilo moguće predstaviti ne kao napad na građane Bosne i Hercegovine, već kao osvetu za njihova prethodna nedela te kao borbu protiv okupatora i „vekovnog neprijatelja“.

Diskriminatorni diskurs se iz Skupštine i Predsedništva prenosio na regionalni i lokalni politički nivo. Radoslav Brđanin, vodeća politička ličnost Autonomne regije Krajine, kontinuirano je koristio pogrdne i omalovažavajuće nazive za Bošnjake i Hrvate. Nazivao ih je „balijama“, „Turcima“ i „ustašama“. Neretko je njegov govor bio rasistički, govorio je da su „gamad“. ⁶⁸ Javno je govorio da „Muslimani nemaju pravo da hodaju [svetom srpskom] zemljom“. ⁶⁹ Namera takvog govora je bila u tome da se izazovu strah među nesrpskim stanovništvom i nepoverenje, a zatim i mržnja među zajednicama. Govorio je da će samo malom broju biti dozvoljeno da ostane na teritoriji ARK, a da će oni koji ostanu „lizati srpske cipele“. ⁷⁰ Krajem oktobra 1992. godine, Brđanin je izjavio i: „Čudi me što su Muslimani navalili da kupuju drva za zimu. Oni kao da misle

ne bi mene cijelo vrijeme uznemiravali. Tako ja shvatam tih muslimanskih 30 odsto“, videti: Borba, „Nacionalna dama na bornim kolima“, 8. septembar 1993. godine.

⁶⁵ Videti recimo: Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, par. 987; Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Krstić* od 2. avgusta 2001. godine, par. 592.

⁶⁶ Stenografske beleške 16. sednice Skupštine Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini održane 12. maja 1992. godine.

⁶⁷ Borba, „Nacionalna dama na bornim kolima“, 8. septembar 1993. godine.

⁶⁸ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, par. 325.

⁶⁹ Svedočenje Zijahudina Smailagića pred MKSJ u predmetu *Brđanin* od 19. februara 2002. godine, str. 1942.

⁷⁰ *Ibid.*

da će prezimiti ovdje⁷¹, a u avgustu 1994. godine „da je obaveza Srba da sledećih sto godina brišu cipele od poganih nekrsta koji je opoganio ovu našu zemlju“.⁷²

Početkom 1992. godine Radislav Vukić, predsednik regionalnog odbora SDS-a u Banjaluci izjavio je da „ne priznaje Muslimane jer su oni Turci, a to je iz razloga što se taj narod ljuti kada ih nazove poturicama ili Srbima islamske vjeroispovijesti“.⁷³ Takvim izjavama Bošnjacima je negiran samostalni identitet, svojatani su kao „poturčeni Srbi“ i pripisano im je konvertitstvo čime su postali izdajnici. Istoričarka Olivera Milosavljević u tome prepoznaje ambivalenciju jer narodi kojima je pripisivano srpsko poreklo mogu, u zavisnosti od političkih okolnosti, biti i „braća“ i „vekovni neprijatelji“. Takav odnos podrazumeva da je pripisano srpsko poreklo čitavih zajednica osnov za povezivanje onda kada političke okolnosti to nalažu, dok u nekim drugim okolnostima upravo to postaje razlog sukoba i razdvajanja. Ambivalencija se ogleda i u negiranju činjenice da religija može biti osnova za nastanak posebnog nacionalnog identiteta, „kao i u kontroverznosti istovremenih tumačenja 'naše krvi' i 'turskih rasnih' osobina“.⁷⁴ Milosavljević ukazuje na to da nacionalistički diskurs, osim što je u svojoj osnovi kontradiktoran, zapravo drugoj grupi nameće identitet spolja, odnosno identitet Bošnjaka se određuje sa pozicije srpskog nacionalizma, dok se ignoriše pravo grupe na nacionalno samoopredeljenje. Konkretno, Bošnjaci mogu da budu deo srpskog nacionalnog korpusa jedino ako se odreknu svog identiteta i „priznaju“ da su ustvari Srbi (koji su „poturčeni“), u suprotnom oni ostaju izvan kruga ravnopravnih. Kako je to rekao Momčilo Krajišnik „Muslimani ako ne žele da budu Srbi, ako ne priznaju – ja im to vjerujem, jer onaj ko ne zna i ne želi da bude Srbin – njega je meni samo žao, i on ne zna koliko je to lijepo i dično. Zato treba da se odvojimo.“⁷⁵ Nadalje, izjavama poput Vukićeve, osporava se i to da religija, u određenim istorijskim okolnostima i kao posledica specifičnih okolnosti, može biti osnov za nastanak posebnog nacionalnog identiteta.⁷⁶ Muslimani/Bošnjaci u toj postavci ne mogu biti priznati kao poseban nacionalni subjekat jer je razlika u odnosu na Srbe „samo verska“, pri čemu se istovremeno pravoslavlje tretira kao gotovo prirodan deo srpskog identiteta. Nacionalistički diskurs zapravo argument prilagođava postavljenoj tezi.

U Prijedoru, ključnu ulogu u propagandnoj kampanji koja je podelila stanovništvo po etničkim linijama i stvorila atmosferu pogodnu za izvršenje zločina imao je Milomir Stakić, predsednik Skupštine opštine Prijedor nakon preuzimanja vlasti u opštini.⁷⁷ Neposredno nakon zauzimanja Kozarca, krajem maja 1992. godine, u jednom intervjuu Stakić je izjavio: „Mi ovde koji živimo vjekovima, mislim na Srbe i na ostale narode, mislim i na Muslimane, koji su vještački nastali,

⁷¹ Izjava Radoslava Brđanina od 26. oktobra 1992. godine, navedeno prema Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, fn. 847.

⁷² Transkript tv prenosa mitinga Srpske sloge u Banja Luci, dok. pred. br. P04338.B, *Mladić*.

⁷³ Slobodna Bosna, „Tri varijante za razbijanje Bosne“, 23. januar 1992. godine, dok. pred. br. P2700b, *Brđanin*.

⁷⁴ Olivera Milosavljević „U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“, Ogleđi br. 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 193.

⁷⁵ Transkript tv prenosa mitinga Srpske sloge u Banja Luci od 21. avgusta 1994. godine, dok. pred. br. P04338.B, *Mladić*.

⁷⁶ Olivera Milosavljević „U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“, Ogleđi br. 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 193.

⁷⁷ Završni podnesak Tužilaštva MKSJ u predmetu *Stakić* od 5. maja 2003. godine, par. 63.

koji su u dva prethodna rata bili protiv Srba, a Srbi su bili na strani saveznika, oba puta. I to od početka, znači ne pred kraj rata. [...] Oba puta u oba svjetska rata prethodna, mi Srbi svojom širokogrudnošću prešli smo preko svega, svih zločina nanesenih od strane ustaša mobilisanih iz reda hrvatskog naroda i muslimanskog. Gdje smo više stradali od njihove ruke nego od ruke fašističke Njemačke, gdje je na Kozari, 14 000 djece stradalo.“⁷⁸ Dehumanizacija se u ovom kontekstu temelji i na uverenju o istorijskoj superiornosti srpske nacije i njenoj „prirodnosti“ nasuprot onih nacija koje su veštački stvorene, koje nisu „organske“. Takvo shvatanje „ne samo da odriče moderni pristup naciji kao političkoj, 'zamišljenoj' konstrukciji, već negira i etničku naciju kao kategoriju kulture, pridajući joj 'organski' karakter. Uz pojam 'izmišljene nacije' ovakvo tumačenje nužno proizvodi i moralizatorsku oznaku [...] 'konvertitstva' za obeležavanje učesnika u njenom nastajanju.“⁷⁹ Tri meseca kasnije, Stakić je ponovo govorio o istorijskom neprijateljstvu Bošnjaka i Hrvata prema Srbima navodeći da su nekoliko puta u istoriji bili prevareni „jer su naši dojučerašnji prijatelji Hrvati i Muslimani bili to samo onda kada je njima to prijateljstvo trebalo da bi opravdali svoje istorijske greške“.⁸⁰

Dehumanizujući diskurs su preuzeli i oni koji su bili zaduženi na terenu da političku retoriku prevedu u nasilje. Komandant Prvog krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske Momir Talić, u čijoj zoni odgovornosti je bio i Prijedor, takođe je omalovažavao i targetirao nesrbe nazivajući ih „ustašama“ i „poturicama“ i tvrdeći da Srbima od njih pretil genocid.⁸¹ U tako postavljenom poretку svaka akcija vojske postaje odbrambena.

i. Medijska propaganda u Prijedoru

Početkom avgusta 1991. godine srpske paravojsne snage su zauzele relej na Kozari čime je onemogućeno emitovanje sarajevskog televizijskog programa na području Krajine. Od tada su građani Prijedora mogli da prate samo program TV Beograd o „ugroženom narodu“, „buđenju ustaštva“, „nacionalnom opstanku“, „hrvatsko-muslimanskoj zaveri“, „islamskoj pretnji“.⁸² Ubrzo su i lokalni mediji preuzeli sličnu retoriku i otpočeli huškačku kampanju širenja straha među stanovništvom.

U presudama Milomiru Stakiću i Radoslavu Brđaninu sudska veća Haškog tribunala utvrdila su da je propagandna kampanja doprinela polarizaciji stanovništva po nacionalnoj osnovi u Prijedoru i stvorila atmosferu straha, te da su osnovna propagandna sredstva za izražavanje stavova srpskih vlasti bili *Kozarski vjesnik* i *Radio Prijedor*.⁸³

⁷⁸ Transkript intervjua s Milomirom Stakićem, dok. pred. br. 187-1B, *Stakić*, str. 6.

⁷⁹ Olivera Milosavljević „U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“, Ogledi br. 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 191.

⁸⁰ *Kozarski vjesnik*, „Obilježena dvogodišnjica rada SDS-a“, 7. avgust 1992. godine.

⁸¹ Talić na prvoj liniji, dok. pred. br. P1595, *Brđanin*.

⁸² Kemal Kurspahić, „Zločin u 19:30 Balkanski mediji u ratu i miru“, Mediacentar Sarajevo, 2003, str. 112.

⁸³ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Stakić* od 31. jula 2003. godine, par. 102-108; Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, par. 82-86.

Osnovne poruke koje su odašiljane putem tih medija bile su da „bosanskim Srbima prijeti progon i genocid od bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, te da se Srbi moraju zaštititi kako se ne bi ponovili zločini koji su nad njima počinjeni tokom Drugog svetskog rata“.⁸⁴ U prijedorskoj štampi, nesrpsko stanovništvo nazivano je „mudžahedinima“, „ustašama“, „ekstremistima“⁸⁵, pa čak i „monstrumima“.⁸⁶ Bošnjaci su ostali bez vlastitih imena i postali isključivo „Zelene beretke“.⁸⁷ Takve oznake nisu bile samo uvredljivi izrazi, već način da se pojedincima oduzme lično ime i individualni identitet i da se svedu na unapred definisanu, kolektivno opasnu kategoriju. Kao istorijska pretnja, Bošnjaci su praktično pretvarani u kategoriju stanovništva nad kojom je dopušteno suspendovati pravila, dostojanstvo i zaštitu. Time je javni prostor strukturiran tako da represivne mere koje su sledile ne izgledaju kao nasilje nad susedima, već kao preventivna odbrana od opasnog neprijatelja. Propaganda nije samo označavala *drugog* kao neprijatelja, nego je unapred opravdavala postupke koji će protiv njega biti preduzeti. Oni koji nisu prihvatili diskriminatorni narativ usmeren protiv nesrba žigosani su kao izdajnici.⁸⁸

Razmere prijedorske ratne propagande ilustruje i izjava zaštićenog svedoka pred Tribunalom, Bošnjaka iz Prijedora: „Pa, posle svega što sam ranije gledao na televiziji, pre i posle logora, u to vreme nisam mogao da gledam televiziju niti da slušam radio. Posle svih mojih muka, možda bih, da sam bio Srbin i da sam na ulici video Hrvata ili Muslimana, i ja pucao na njega. Ne znam.“⁸⁹

V. Institucionalna praksa dehumanizacije

i. Etničko razvrstavanje i označavanje nesrba

U Prijedoru, dehumanizacija koja je nastala u jeziku prevedena je u niz pravila nametnutih nesrpskom stanovništvu nakon preuzimanja vlasti u gradu krajem aprila 1992. godine. Nova srpska vlast oličena u Kriznom štabu opštine Prijedor objavljivala je putem *Radio Prijedora* naređenja koja su se odnosila na predaju naoružanja, policijski čas i restrikcije u kretanju po gradu, a koja su važila samo za nesrpsko stanovništvo.

Krajem maja 1992. godine, na Radio Prijedoru je objavljeno naređenje nesrbima da svoje kuće označe belom tkaninom u znak lojalnosti novim srpskim vlastima. Naređenje je praćeno pretnjom da će biti granatirane one kuće na koje ne bude stavljen beli čaršav.⁹⁰ Usledila je i instrukcija za stanovnike Starog grada da se upute ka centru s belom trakom oko ruke.⁹¹ Nesrpsko stanovništvo

⁸⁴ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, par. 82.

⁸⁵ Kozarski vjesnik, „Narod im okrenuo leđa“, 26. jun 1992. godine.

⁸⁶ Kozarski vjesnik, „Doktor – monstrum“, 26. jun 1992. godine.

⁸⁷ Svedočenje zaštićenog svedoka B pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 25. aprila 2002. godine, str. 2211.

⁸⁸ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Karadžić* od 24. marta 2016. godine, par. 1582.

⁸⁹ Svedočenje zaštićenog svedoka B pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 25. aprila 2002. godine, str. 2212.

⁹⁰ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Stakić* od 31. jula 2003. godine, par. 128.

⁹¹ Svedočenje Emira Beganovića pred MKSJ u predmetu *Kvočka i dr.* od 4. maja 2000. godine, str. 1350.

se u kolonama pod naoružanom pratnjom okupljalo u centru grada gde su muškarci razdvojeni od žena i dece, a potom prebačeni u neki od tek formiranih logora.⁹²

Kuće su ostale obeležene i mesecima kasnije, kada su njihovi stanovnici mahom bili raseljeni iz opštine, zatočeni u logorima ili ubijeni. U pismu koje će član Posmatračke misije Evropske zajednice u septembru 1992. godine poslati svom ocu zabeleženo je: „Odvezli smo se nazad kroz Prijedor i okolo na drugu stranu jezera do jednog mešanog srpsko-muslimanskog sela. Muslimanske kuće bile su prepoznatljive po belim zastavama na krovovima.“⁹³

Takvo označavanje kuća i stanovništva nije bilo nepoznato u oružanim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije. Naime, srpske snage su u slavonskom selu Lovas naredile hrvatskom stanovništvu da svoje kuće obeleži belim tkaninama, a da oko ruke nosi bele trake.⁹⁴ Ostalo je zabeleženo i sećanje mostarskog hirurga Nedžada Imamovića na jutro 9. maja 1993. godine kada je šef HDZ-a Mostar na radiju saopštio da svi Muslimani treba da istaknu belu tkaninu na prozorima. Pisac Elvedin Nezirović pamti to jutro: „[...] nakon što je očuh prepoznao jednoga vojnika, koji me je praktično s vrata policijske marice tog jutra pustio da se vratim kući, majka je ušla u sobu, odabrala čist prekrivač iz ormara, kao da je htjela dobiti nagradu za najbježi komad tkanine i, uz pomoć dvije isto tako bijele štipaljke, razapela ga na balkonski štrik.“⁹⁵

Označavanje kuća i tela nije samo pitanje uspostavljanja kontrole nad određenom grupom; bio je to i vizuelni oblik dehumanizacije u kom čovek više nije osoba sa imenom, već postaje označena kategorija. Dehumanizacija ne mora nužno uključivati i fizičko/materijalno obeležavanje *drugog*, ali je fizičko obeležavanje češće u onim situacijama kada je teško razlikovati članove dominantne grupe od one koja se proglašava inferiornom i kojoj se oduzima ljudskost.⁹⁶ Oznaka tada ne služi samo identifikaciji, nego i proizvodnji distance između inače prostorno, istorijski i kulturno bliskih grupa.

ii. Administrativno isključivanje: dozvole, preseljenje i oduzimanje imovine

Dehumanizacija je naposljetku transponovana u uredbe, odluke i procedure.

Krizni štab Autonomne regije Krajine je 12. juna 1992. godine u Banjaluci osnovao Agenciju za preseljenje stanovništva i razmenu materijalnih dobara. Zadatak te agencije je zapravo bio da pomogne u sprovođenju politike preseljenja nesrpskog stanovništva te regije.⁹⁷ Da bi mogli da napuste područje ARK Bošnjaci i Hrvati su morali da traže odobrenje nadležne institucije. Dalja

⁹² Svedočenje Nusreta Sivca pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 29. jula 2002. godine, str. 6575; Svedočenje Emira Beganovića pred MKSJ u predmetu *Kvočka i dr.* od 4. maja 2000. godine, str. 1350-1353.

⁹³ Pismo koje je ocu uputio član posmatračke misije EU Charles McLeod, septembar 1992. godine, S167B, *Stakić*.

⁹⁴ Prvostepena presuda Višeg suda u Beogradu u predmetu *Lovas* od 26. juna 2012. godine.

⁹⁵ Elvedin Nezirović, „Deveti maj: sjećanja, događaji, činjenice“, Tačno.net, 9. maj 2024. godine, dostupno na: <https://tacno.net/540252-2/> (pristupljeno 27. 5. 2026).

⁹⁶ David Livingstone Smith, „Making monsters: the uncanny power of dehumanization“, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2021, str. 274.

⁹⁷ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, par. 254.

procedura je podrazumevala da se oni odjave sa svojih prebivališta i prepisu svu svoju imovinu na Srpsku Republiku BiH bez naknade. Manji broj njih je uspeo da razmeni svoju imovinu za imovinu Srba van ARK.⁹⁸

U julu 1992. godine Krizni štab opštine Prijedor je na sednici konstatovao da se moraju ubrzati sve aktivnosti koje će omogućiti iseljavanje nesrba sa teritorije opštine. Bolja efikasnost zapravo je podrazumevala organizovanje konvoja za iseljavanje nesrpskog stanovništva iz opštine.⁹⁹

Prema podacima koje je u svom izveštaju objavila Stanica javne bezbednosti Prijedor – uglavnom i odgovorna za prisilno iseljavanje nesrpskog stanovništva iz opštine – do 16. avgusta 1992. godine SJB je zaprimila i pozitivno rešila 13 180 zahteva za odjavu prebivališta građana mahom bošnjačke nacionalnosti. U istom izveštaju policija je objavila da nema podatke o tome šta se desilo sa imovinom tih građana.¹⁰⁰

Sredinom novembra 1992. godine, u jednom izveštaju srpske policije o bezbednosnoj situaciji u opštini Prijedor, navodi se da je u odnosu na raniji period smanjeno zlostavljanje bošnjačkog stanovništva, „ali se kod istih osjeća svakodnevni strah i neizvjesnost usljed čega se obraćaju vlastima Opštine u cilju iseljenja“.¹⁰¹ U izveštaju se dodaje i da „građani opštine svakim danom imaju sve manje pravne, imovinske i lične sigurnosti, a što je vidljivo nekontrolisanim zauzimanjem iseljenih stanova, kuća i pljačkom imovine koja je toliko postala uobičajena da je postala normalna stvar“.¹⁰²

iii. Isključivanje iz institucija i društvena degradacija

Neposredno pre i nakon nasilnog preuzimanja vlasti 29/30. aprila 1992. godine srpske vlasti na regionalnom i lokalnom nivou propisale su niz mera kojima su nesrbi sistematski potiskivani iz javnog života. Tribunal je utvrdio da su neposredno nakon preuzimanja vlasti ključne funkcije u opštini, policiji, sudstvu, medijima, školstvu, zdravstvenim ustanovama i preduzećima Prijedora zauzeli Srbi lojalni SDS-u, dok su nesrbi smenjivani ili marginalizovani.¹⁰³ Od tog trenutka „nesrbi su u stvarnosti postali ljudi izvan zakona.“¹⁰⁴

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Kozarski vjesnik, „Konvoji za iseljavanje“, 10. jul 1992. godine.

¹⁰⁰ Izveštaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa ovim aktivnostima, dok. pred. br. S407B, *Stakić*.

¹⁰¹ Izveštaj o aktuelnoj bezbednosnoj situaciji na području opštine Prijedor, CSB Sektor SNB Banja Luka, RO Prijedor od 16. novembra 1992. godine, dok. pred. br. P2/6.38a, *Kvočka i dr.*

¹⁰² Izveštaj o aktuelnoj bezbednosnoj situaciji na području opštine Prijedor, CSB Sektor SNB Banja Luka, RO Prijedor od 16. novembra 1992. godine, dok. pred. br. P2/6.38a, *Kvočka i dr.*

¹⁰³ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Stakić* od 31. jula 2003. godine, par. 125-126.

¹⁰⁴ *Final Report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) S/1994/674*, IV deo, par. 176.

Krizni štab Autonomne regije Krajine na čijem čelu je bio Radoslav Brđanin već 8. maja 1992. godine doneo je odluku da „[n]a rukovodećim mjestima u preduzećima moraju biti apsolutno lojalni ljudi Srpskoj Republici Bosni i Hercegovini“.¹⁰⁵ Odluka koju je isti Krizni štab doneo 22. juna 1992. godine dodatno je precizirala da „se na svim rukovodnim mjestima, na mjestima gdje je moguć dotok informacija, na čuvanje društvene imovine odnosno na svim mjestima koja imaju važan značaj za funkcionisanje privrednog subjekta mogu nalaziti isključivo kadrovi srpske nacionalnosti“, šta više, „na ovim mjestima ne mogu [se] naći ni radnici srpske nacionalnosti koji to nisu potvrdili plebiscitom ili još nisu ideološki raščistili da je jedini predstavnik srpskog naroda Srpska demokratska stranka“.¹⁰⁶

Tridesetog aprila 1992. godine, nakon što su Srbi preuzeli vlast u Prijedoru, izabrani predsjednik Skupštine opštine Prijedor Muhamed Čehajić, prisiljen je da se oglasi na radiju i pozove stanovništvo da se ne opire i da preda svoje naoružanje. Potom je odstranjen iz svoje kancelarije i na njegovo mesto je postavljen Milomir Stakić.¹⁰⁷

Kada izgubi pristup javnim institucijama na takav način, društvena, politička ili etnička grupa ne gubi samo političku moć nego i zaštitne mehanizme protiv budućeg nasilja. Time je stvoren institucionalni okvir u kojem više nije bilo unutrašnjih korektiva.

- **Kampanja protiv uglednih Prijedorčana**

Propagandne kampanje usmerene na dehumanizaciju i društvenu diskreditaciju nesrpskog stanovništva Prijedora bile su posebno usmerene na ljude koji su uživali ugled i poštovanje u predratnoj zajednici. Cilj takve kampanje je bio „slabljenje otpora nesrba rušenjem ugleda istaknutih i uglednih građana Prijedora koji nisu bili srpske nacionalnosti“.¹⁰⁸ Napad na pripadnike elite neke zajednice ili njihovo eliminisanje, po pravilu slabi zajednicu i njenu sposobnost da se organizuje i eventualno pruži otpor.

Posebno brutalna kampanja bila je usmerena na prijedorske lekare. Na suđenju Milomiru Stakiću, Nusret Sivac će istaći da je najveća tragedija za Prijedor „to što je te tragične 1992. godine na čelu opštine bio lekar, medicinski čovek, koji je položio Hipokratovu zakletvu i trebalo je da bude neka vrsta humaniste. Međutim, na posredan način, po čijim naredbama ne znam, većina lekara koji su bili u logoru Omarska, Muslimani ili Hrvati, bili su ubijeni. Njihova jedina krivica bila je to što su imali drugačije prezime i pripadali 'pogrešnoj' etničkoj grupi.“¹⁰⁹ Naime, jedan od najodgovornijih

¹⁰⁵ Službeni glasnik Autonomne regije Krajina od 5. juna 1992. godine, dok. pred. br. P227B, *Brđanin*, str. 3.

¹⁰⁶ Odluka Kriznog Štaba Autonomne regije Krajina od 22. juna 1992. godine, dok. pred. br. SK45B, *Stakić*.

¹⁰⁷ Mazowiecki – Izvještaji 1992-1995., Univerzitet u Tuzli i Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo, Tuzla-Sarajevo, 2007, str. 59.

¹⁰⁸ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Stakić* od 31. jula 2003. godine, par. 106.

¹⁰⁹ Svedočenje Nusreta Sivca pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 30. jula 2002. godine, str. 6686; Videti i: SENSE, „Gubilište za ugledne“, 31. jul 2002. godine, dostupno na: <https://arhiva.sensecentar.org/vijesti.php?aid=201> (pristupljeno 19. 4. 2026).

za brutalnu kampanju protiv prijedorskih lekara bio je Milomir Stakić koji je i sam pre političkog angažmana radio kao lekar u Domu zdravlja u Omarskoj.

O prijedorskom ginekologu Željku Sikori, *Kozarski vjesnik* je počeo da piše u junu 1992. godine targetirajući ga optužbama da je „godinama, monstuoznim metodama, planski radio na smanjivanju nataliteta srpskog naroda“.¹¹⁰ U izdanju od 28. juna 1992. godine objavljen je nepotpisan članak s naslovom „Doktor – monstrum“. U članku je saopšteno da je uhapšen doktor koji je „vršio kastraciju tek rođenih muških beba od roditelja Srba, izazivao pobačaje i sterilizaciju žena srpske nacionalnosti“. Članak, objavljen s namerom da *oduzimanjem ljudskosti* dr. Sikori opravda njegovo hapšenje, završen je rečima: „[nj]egova crkva oprostiće taj zločin, dovoljno je da klekne pred ispovjedaonicu“.¹¹¹ Željko Sikora je ubijen u logoru Keraterm.

Kozarski vjesnik je optužio i doktora Osmana Mahmuljina da je namerno pogrešno lečio svog kolegu srpske nacionalnosti. Štaviše, te lažne optužbe su dodatno „ojačane“ insinuacijama da takvo nesavesno ponašanje može da se poveže sa političkim dešavanjima u gradu.¹¹² Osman Mahmuljin je ubijen u logoru Omarska.

Krajem jula 1992. godine iz logora Omarska izveden je dr Esad Sadiković.¹¹³ Od izvođenja gubi mu se trag, sve do pronalaska njegovih posmrtnih ostataka u jami Hrastova glavica.¹¹⁴ Sudbina dr. Sadikovića relativizovana je i u Monografiji prijedorskih ratnih jedinica u Odbrambeno-otadžbinskom ratu, izdanju iz 2022. godine. Naime, u Monografiji su citirani delovi iz operativnog dnevnika komande 43. motorizovane brigade VRS prema kojima je dr Sadiković u kasarni „Žarko Zgonjanin“ srpskim oficirima rekao da je on šef Patriotske lige i da ga stoga mogu odmah hapsiti. Prema daljim navodima dnevnika, major Radmilo Zeljaja, načelnik štaba 43. motorizovane brigade, garantovao je bezbednost i slobodu kretanja doktoru Sadikoviću, nakon čega se konstatuje: „Doktora više nismo čuli ni vidjeli jer je otišao u inostranstvo.“¹¹⁵ Nigde u Monografiji se ne navodi kako je stradao Esad Sadiković, niti drugi prijedorski lekari.

U Omarskoj su ubijeni i dr Jusuf Pašić, dr Enes Begić, dr Rufat Suljanović, medicinski tehničar Islam Bahonjić.

Brutalnim propagandnim kampanjama bili su izloženi i politički predstavnici nesrba, posebno članovi SDA. *Radio Prijedor* je tako objavio da je lokalni funkcioner SDA dr Mirsad Mujadžić davao trudnim Srpkinjama injekcije od kojih nisu mogle da rađaju mušku decu.¹¹⁶ Na kraju je

¹¹⁰ *Kozarski vjesnik*, „Preživio sve 'terapije'“, 10. jun 1992. godine.

¹¹¹ *Kozarski vjesnik*, „Doktor – monstrum“, 26. jun 1992. godine.

¹¹² *Kozarski vjesnik*, „Preživio sve 'terapije'“, 10. jun 1992. godine.

¹¹³ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Kvočka i dr.* od 2. novembra 2001. godine, par. 453.

¹¹⁴ Avaz.ba, „Ko je bio dr. Eso Sadiković, čovjek koji je aplauzom ispraćen u smrt“, 5. avgust 2024. godine, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/ko-je-bio-dr-eso-sadikovic-covjek-koji-je-aplauzom-ispracen-u-smrt/240805121> (pristupljeno 9. 6. 2026).

¹¹⁵ Monografija prijedorskih ratnih jedinica, Boračka organizacija Grada Prijedor i Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2022, str. 87.

¹¹⁶ Svedočenje Ive Atlje pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 3. jula 2002. godine, str. 5551.

gotovo celokupno lokalno rukovodstvo SDA i HDZ-a ubijeno. Od 23 opštinska i izvršna funkcionera SDA samo trojica su preživela, među njima i Mirsad Mujadžić.¹¹⁷

Među uglednim Bošnjacima i Hrvatima Prijedora koji su bili izloženi propagandnim huškačkim kampanjama, a potom brutalnom nasilju u logorima gde su mnogi od njih na kraju i ubijeni, bili su i opštinski službenici, nastavnici i profesori, advokati, tužioci i sudije.¹¹⁸

iv. Logori kao krajnji oblik institucionalne dehumanizacije

Dehumanizacija u govoru, medijskim i političkim kampanjama, a potom i administrativno isključivanje iz zajednice, kulminaciju doživljava u prijedorskim logorima. Prema izveštaju *Human Rights Watch-a* iz 1997. godine, srpske vlasti u Prijedoru zatočile su gotovo celu nesrpsku elitu uključujući političke i administrativne lidere, verske vođe, akademike i intelektualce, poslovne ljude i druge javno prepoznatljive članove zajednice.¹¹⁹

Uslovi u zatočeničkim objektima, u kojima je bilo i žena i dece, bili su nehumani. Hrane nije bilo dovoljno, higijenski uslovi su bili ponižavajući, a zdravstvena zaštita neadekvatna. U logoru Omarska vreme za jelo zatočenicima je bilo ograničeno na dva minuta, u suprotnom bi bili prebijani, dok u Keratermu nije bilo pravila u distribuciji hrane pa su mnogi ostajali i bez tog lošeg i nedovoljnog obroka.¹²⁰ Zatočenicima je bio ograničen i pristup toaletu, zbog čega su neretko vršili nuždu pred drugim zatočenicima u kanti unutar prostorija u kojima su bili smešteni, a koje su bile prenatrpane i bez dovoljno vazduha.¹²¹ Zatočenci često nisu imali dovoljno prostora ni da sednu, nego su bili prinuđeni da stoje jedni uz druge.¹²² U logoru Keraterm zatočenicima nije bilo dozvoljeno da se kupaju, samo povremeno da se operu hladnom vodom bez sapuna. Usled loših higijenskih uslova pojavile su se vaške.¹²³ Pretresno veće MKSJ u predmetu *Kvočka i dr.* utvrdilo je da su zatočenci u logorima Omarska, Keraterm i Trnopolje bili „podvrgnuti zvjerstvima“ i „izloženi nehumanim uslovima kako bi ih se degradiralo i podjarmilo“. ¹²⁴

Dehumanizacija se nije ostvarivala samo fizičkom uslovima zatočenja. Stražari u logorima prisiljavali su zatočenike da pevaju srpske nacionalističke pesme, skandiraju „Srbija, Srbija“ i dižu

¹¹⁷ Svedočenje Mevludina Sejmenovića pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 12. jula 2002. godine, str. 4524.

¹¹⁸ Svedočenje Mirsada Mujadžića pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 28. maja 1992. godine, str. 3706; Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Brđanin* od 1. septembra 2004. godine, par. 843.

¹¹⁹ Bosnia and Herzegovina The Unindicted: Reaping the Rewards of "Ethnic Cleansing" Human Rights Watch, januar 1997, dostupno na: <https://www.hrw.org/reports/1997/bosnia2/>.

¹²⁰ Presuda o kazni MKSJ u predmetu *Sikirica i dr.* od 13. novembra 2001. godine, par. 56.

¹²¹ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Karadžić* od 24. marta 2016. godine, par. 1754.

¹²² Presuda o kazni MKSJ u predmetu *Sikirica i dr.* od 13. novembra 2001. godine, par. 62.

¹²³ Prvostepena presuda u predmetu *Kvočka i dr.* od 2. novembra 2001. godine, par. 113.

¹²⁴ Prvostepena presuda u predmetu *Kvočka i dr.* od 2. novembra 2001. godine, par. 117.

tri prsta u znak pozdrava.¹²⁵ Takvi postupci bili su usmereni na razaranje identiteta zatočenika. Mugbili Beširević je u logoru Omarska stražar nožem urezao krst na čelu.¹²⁶

Od zatočenika se zahtevalo ne samo da trpe dominaciju, već i da je ritualno priznaju. Prisiljavanje žrtve da učestvuje u simbolima vlastitog poniženja predstavlja oblik nasilja kojim se ukida autonomija ličnosti i nameće poruka da je prethodni identitet zatočenika poražen i bezvredan. Već po dolasku u logore zatočenicima su oduzimana lična dokumenta.¹²⁷

U zatočeničkim objektima Bošnjaci i Hrvati nazivani su „balijama“ i „ustašama“, a te uvrede praćene su brutalnim činovima nasilja. To nasilje je obuhvatilo psihičko nasilje, torturu, konstantno ponižavanje, silovanje i seksualno nasilje, degradaciju i konačno – ubijanje.

Posebno brutalnom zlostavljanju bili su izloženi ugledni Prijedorčani, među njima politički lideri i opštinski funkcioneri, ali i, kako je prethodno navedeno, lekari i pripadnici drugih cenjenih profesija. Ugledni stanovnici Prijedora su prvi i ubijani u tim objektima.¹²⁸ Razlog za to treba tražiti u njihovom položaju i činjenici da su oni javni predstavnici i reprezentanti omraženog „drugog“. Njihovo uklanjanje širilo je strah među zatočenicima i slabilo potencijalni otpor. Ujedno, to je značilo da taj položaj koji je bio društveno priznat pre logora, u logorskom sistemu nije od značaja čime se uspostavljao jasan odnos moći koja može u potpunosti da suspenduje društveno priznanje i ukine pravo na „kvalifikovan život“. Zatočnici su svedeni samo na biološki život koji je na raspolaganju onom ko ima moć. Oni više nisu nosioci jednakih građanskih prava i društvenog položaja, već objekti izloženi proizvoljnoj moći.

Stražari su zatočenike neretko činili svojim saučesnicima u mučenju. Fikret Harambašić, predratni inspektor kriminalističke policije u Prijedoru, brutalno je zlostavljan u Omarskoj. Nakon što su ga stražari pretukli primorali su druge zatočenike da seksualno zlostavljaju Harambašića i da mu odgrizu testis. Za to vreme grupa stražara je stajala oko njih i posmatrala scenu mučenja i ponižavanja. Fikret Harambašić je preminuo u logoru od posledica mučenja i sakaćenja.¹²⁹

Osećaj bespomoćnosti u odnosu na sopstveni položaj, ali i položaj drugih zatočenika, dodatno je urušavao dostojanstvo i „ljudskost“ logoraša. Bivši zatočenik Samir Poljak na suđenju Milimiru Stakiću prisećao se: „Znam to, baš to prvo veče, dva momka su se, ugušila su se ... dobro ih se sjećam, ležali su tu, na podu, mrtvi. Niko se ono nije osvrćô na njih. Jednostavno... Bilo je jednostavno u takvom smo stanju bili, samo smo se... Svak’ se za sebe samo brinuo. Nije nikakva osećanja to budilo što on leži tu mrtav. Šta ja znam, do juče smo pričali takoreći, danas leži mrtav. Kao da nije čovjek, kao da je ... šta ja znam. Bilo je užasno.”¹³⁰ Ovo svedočanstvo pokazuje jednu

¹²⁵ Objedinjena izjava Kerima Mešanovića, dok. pred. br. P03528, str. 24-25; Svedočenje Samira Poljaka pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 23. jula 2002. godine, str. 6353.

¹²⁶ Svedočenje Zlate Cikote pred MKSJ u predmetu *Kvočka i dr.* od 3. jula 2000. godine, str. 3337.

¹²⁷ Presuda o kazni MKSJ u predmetu *Sikirica i dr.* od 13. novembra 2001. godine, par. 56.

¹²⁸ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Karadžić* od 24. marta 2016. godine, par. 1766.

¹²⁹ Mišljenje i presuda u predmetu *Tadić* od 7. maja 1997. godine, par. 206.

¹³⁰ Svedočenje Samira Poljaka pred MKSJ u predmetu *Stakić* od 23. jula 2002. godine, str. 6357.

od najtežih posledica logorske dehumanizacije: ona ne deluje samo na odnos počinilaca prema žrtvama, već menja i unutrašnji svet samih zatočenika. U uslovima ekstremnog straha, gladi, iscrpljenosti i stalne pretnje, mogućnost saosećanja biva potisnuta pukim naporom da se preživi. To pokazuje težinu nasilja koje ljude dovodi u stanje u kojem je opstanak sveden na neposrednu fizičku izdržljivost. Logor je „paklena sredina u kojoj su muškarci i žene bili lišeni najosnovnijih životnih potreba i čovječnosti“.¹³¹

Zatočenici nisu mogli da odlučuju o svom životu, ali ni o svojoj smrti. Kako je u svojoj izjavi opisao bivši zatočenik Omarske: „Molio sam ih da me ubiju metkom. Rekli su da je metak suviše skup za 'Turčina'“.¹³² Žrtvi se ne oduzima samo pravo na život, već i pravo na smrt dostojnu čoveka. Uvreda ovde funkcioniše kao opravdanje za potpunu degradaciju jer zatočenik nije imenovan kao osoba, već kao pripadnik prezrene kategorije čiji život nema vrednost. Vlast nad zatočenicima bila je potpuna do njihove fizičke smrti u logoru ili napuštanja logora.¹³³

Prijedorski logori su funkcionisali „na način kojim se uništavao um, tijelo i duh ljudi koji su tu bili zatočeni“.¹³⁴

VI. Žene i deca

Žene i deca Prijedora tokom rata nisu uživali posebnu zaštitu kakvu im garantuju Ženevske konvencije i Dopunski protokoli. U Prijedoru je ubijeno 256 žena i 102 deteta. Većina njih je ubijena tokom nekoliko meseci 1992. godine u masovnim ubistvima koje su srpske snage počinile prilikom zauzimanja sela i naselja. Stradanje žena i dece nije bila izdvojena ili sporedna epizoda nasilja nad dehumanizovanim nesrpskim stanovništvom, već njegov sastavni deo i najbrutalniji oblik. Iako žene i deca nisu mogli biti predstavljeni kao vojni protivnici i „naoružani ekstremisti“, oni su ipak bili obuhvaćeni istim sistemom isključivanja iz zajednice, progona, zatočenja, ponižavanja i ubijanja. Njihovo iskustvo pokazuje da je „neprijatelj“ bio proizveden kao kolektivna kategorija, dovoljno široka da obuhvati i one koji nikada nisu mogli predstavljati stvarnu pretnju. Nasilje nad ženama i decom je zapravo demonstracija moći nad zajednicom koja je percipirana kao neprijateljska.

Sudski utvrđene činjenice u predmetima pred MKSJ pokazuju da su žene i deca bili meta u svim fazama nasilja u Prijedoru. Tokom napada na sela i naselja žene i deca su prisilno odvajani od muških članova porodice. I žene i deca su ubijani u napadima ili nakon njih odvođeni u

¹³¹ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Kvočka i dr.* od 2. novembra 2001. godine, par. 706.

¹³² Izjava zaštićenog svedoka 36 od decembra 1994. i januara 1995. godine, dok. pred. br. d2/1, *Kvočka i dr.*, str. 10.

¹³³ Iz prijedorskih logora zatočenici su prebacivani u druge logore ili su deportovani na teritoriju pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine. Zatočeno stanovništvo Prijedora je u organizovanim konvojima autobusa i kamiona odvoženo iz prijedorske opštine. Sredinom juna zatočenici iz Trnopolja, među kojima je bilo dosta žena i dece, prebačeni su do Maglaja preko Banja Luke u stočnim metalnim vagonima. Vagoni nisu imali klupe za sedenje, niti prozore. U njima nije bilo svetlosti, ni vazduha i bilo je veoma vruće. Svedočenje Muhameda Filipovića pred MKSJ u predmetu *Brđanin* od 6. septembra 2002. godine, str. 12469-12470; Svedočenje Safeta Tačija pred MKSJ u predmetu *Mladić* od 3. septembra 2012. godine, str. 2129.

¹³⁴ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Kvočka i dr.* od 2. novembra 2001. godine, par. 706.

zarobljeništvo i kasnije deportovani.¹³⁵ Žene i deca su mahom odvođeni u Trnopolje, dok ih je manji broj bio zatočen u Keratermu. Među više od 3 000 zatočenika Omarske bilo je 37 žena i 28 maloletnika.¹³⁶ U prijedorskim logorima žene su, kao i drugi zatočenici, bile izložene svakodnevnom ponižavanju, izgladnjivanju, premlaćivanju i zlostavljanju, ali i brutalnom seksualnom nasilju i silovanju.¹³⁷ Pet žena i devetoro dece ubijeno je unutar logora ili nakon izvođenja iz njih.¹³⁸

Nasilje nad ženama u ratu, a posebno seksualno nasilje, ima individualnu i kolektivnu dimenziju.¹³⁹ Tako je i ono počinjeno u Prijedoru bilo nasilje nad konkretnim osobama, njihovim telima, dostojanstvom i životima, ali je istovremeno služilo i kao poruka čitavim zajednicama. Dehumanizacija žena odvijala se kroz njihovo svođenje na pripadnice neprijateljske grupe, a potom i kroz nasilje koje je razaralo porodične, društvene i simboličke veze zajednice. Žene su bile ubijane, zatvarane, proterivane, izlagane seksualnom nasilju, odvajane od članova porodice i prinuđene da nose teret preživljavanja, potrage za nestalima i posleratnog dokazivanja onoga što se dogodilo.¹⁴⁰

Stradanje dece, grupe koja treba da uživa posebnu zaštitu u oružanim sukobima, dodatno razotkriva krajnji domet dehumanizacije. Ubijanje 102 dece i maloletnika u Prijedoru ne može se objasniti ni vojnom potrebom, ni logikom obračuna s političkim protivnicima, niti narativom o bezbednosnoj pretnji. Deca su ubijana zato što su pripadala porodicama i zajednici koja je prethodno izmeštena iz sfere ravnopravnih ljudi. Kada su deca ubijena, prognana ili zatočena, nasilje više nije usmereno samo na sadašnjost grupe, nego i na njenu budućnost.

U selu Zecovi kod Prijedora 25. jula 1992. godine ubijeno je 29 žena i dece. Dva dana ranije srpske snage odvele su sve odrasle muškarce iz tog zaseoka. Najmlađe dete ubijeno u Gradini imalo je tri godine, a najstariji maloletnik šesnaest. Streljanje je preživio četrnaestogodišnji Zijad Bačić koji je čuo svoju strinu kako vojnicima govori da nema nikog drugog u selu sem žena i dece. Vojnik je odgovorio: „Nema veze, izlazite napolje“.¹⁴¹ Fikret Bačić će sudu preneti da mu je Zijad ispričao

¹³⁵ Videti presude MKSJ u predmetima *Tadić, Stakić, Brđanin, Sikirica i dr., Kvočka i dr., Karadžić*.

¹³⁶ Izveštaj SJB Prijedor iz avgusta 1992. godine, dok. pred. br. S353B, *Stakić*, str. 6.

¹³⁷ Prvostepena presuda u predmetu *Kvočka i dr.* od 2. novembra 2001. godine, par. 117.

¹³⁸ Mersiha Jaskić, Jasmin Medić, „Preživjele da kažu istinu: Zločini nad ženama u logoru Omarska“, Godišnjak, br. 1, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava“, 2025, Sarajevo, str. 328; Jasmin Medić, „Zločini nad djecom i maloljetnicima u Prijedoru od 1992. do 1994. godine“, Časopis za suvremenu povijest, Vol. 51, No. 2, 2019, str. 461.

¹³⁹ UN, When our bodies become battlegrounds, dostupno na: <https://www.un.org/en/peace-and-security/page/conflict-related-sexual-violence?utm> (pristupljeno 11. 6. 2026); UN Security Council Resolution 1820, S/RES/1820, 2008.

¹⁴⁰ Većina osoba koje traže odgovore u vezi sa svojim nestalim članovima porodice su žene koje traže svoje muževe i decu ili deca koja traže svoje očeve, videti u: Assistance to BiH to address the issue of missing persons, Instrument for pre-accession assistance (IPA II) 2014-2020, dostupno na: https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2017-02/ipa_2016_39653_6_bih_6_assistance_to_bih_to_address_the_issue_of_missing_persons.pdf (pristupljeno 11. 6. 2026).

¹⁴¹ Oslobođenje, „Zijad živi u selu gdje su mu pobili 29 članova porodice: ‘Ne mislimo nigdje ići’“, 1. jun 2025. godine, dostupno na: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/zijad-zivi-tamo-gdje-su-ga-ubili-1047604/> (pristupljeno 11. 6. 2026).

da je video ruku jednog vojnika koji je „doš'o potvrđivao pogotke, ako se još neko vrtio iz poštolja. Znači dokrajčivali život“.¹⁴²

Posmrtni ostaci 29 ubijenih članova porodice Bačić do danas nisu pronađeni.

VII. Posleratna dehumanizacija kao borba za sećanje i javni prostor

Nasleđe rata u velikoj meri oblikuje političke i društvene odnose u Bosni i Hercegovini. Politički predstavnici zajednica koje čine bosanskohercegovačko društvo „eksploatišu ratna zbivanja kako bi politički profitirali od njih“.¹⁴³ Za razumevanje posleratne dinamike Prijedora od posebnog je značaja diskurs koji kreira Milorad Dodik, doskorašnji predsednik Republike Srpske. Čak i formalno „razvlašćen“¹⁴⁴, Dodik svoj politički legitimitet crpi iz eksploatacije sećanja na rat, kako na onaj 1990-ih, tako i iz sećanja na Drugi svetski rat. Zločine nad nesrbima negira i relativizuje, ali sve češće koristi i jezik dehumanizacije poput onog koji je nasilju prethodio, kako bi počinjene zločine opravdao. Dodikovo vraćanje jeziku dehumanizacije u kojem nesrbi postaju „balijske“, „amebe“, a odnos sa njima zahteva upozorenje, jer „niko ne laže gore i više od Turčina“¹⁴⁵, nužno oblikuje i odnose u lokalnim zajednicama Republike Srpske, pa i u Prijedoru gde je upravo njegova stranka na vlasti.

Dehumanizacija nesrba u Prijedoru stoga se ne može se posmatrati samo kroz period masovnog nasilja i ograničiti na 1992. godinu. Njen posleratni oblik više nije logor, nego borba oko sećanja, jezika i javnog prostora. Sa samim ratom 1992. godine, otpočeo je i rat za suprematiju uspomena, surov i prljav, kako je predvideo Bogdan Bogdanović.¹⁴⁶ Rat za sećanje traje u svakom pokušaju da se žrtvama uskrati dostojno mesto u javnom prostoru, u svakom ritualu koji etnički sužava empatiju i u svakoj politici sećanja koja priznaje samo stradale jedne etničke grupe. Stoga, posleratni Prijedor treba razumeti kao prostor *zavadenih memorija*.¹⁴⁷

Refik Hodžić razlikuje nekoliko perioda kroz koje je prošao Prijedor nakon rata. „Od prvih post-ratnih godina obilježenih ubistvima povratnika, institucijama krcatim ratnim zločincima koji će kasnije biti otpremljeni na duge zatvorske kazne, 'pravilima puta' potrebnim da bi se spriječila osvetnička hapšenja povratnika, preko perioda velikih nadanja u novom mileniju, osnivanja Suda

¹⁴² Prvostepena presuda Suda BiH u predmetu *Milunić i dr.* od 22. decembra 2023. godine, par. 380.

¹⁴³ Samir Beharić, „Decenija sjećanja u Bosni i Hercegovini“, videti u: *Politike sećanja i REKOM*, Beograd, 2024, dostupno na: <https://www.recom.link/wp-content/uploads/2024/01/Decade-of-Remembrance.pdf> (pristupljeno 31. 5. 2026).

¹⁴⁴ RSE, „Milorad Dodik pravosnažno osuđen, odbrana sprema apelaciju Ustavnom sudu BiH“, 1. avgust 2025. godine, dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/milorad-dodik-pravosnazna-presuda-sud-bih-ohr/33473577.html?utm_source=onesignal&utm_medium=pn-msg&utm_campaign=2025-08-01-Dodik-pravosnan, (pristupljeno 31. 5. 2026).

¹⁴⁵ Beta, „CIK BiH zbog Dodikovog govora mržnje kaznila SNSD sa više od 15 hiljada evra“, 18. novembar 2025. godine, dostupno na: <https://beta.rs/content/234583-cik-bih-zbog-dodikovog-govora-mrznje-kaznila-snsd-sa-vise-od-15-hiljada-evra>, (pristupljeno 31. 5. 2026).

¹⁴⁶ Bogdan Bogdanović, „Zavade ne memorije“, iz knjige „Druga Srbija – 10 godina posle: 1992-2002“, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, dostupno na: <https://pescanik.net/zavadjene-memorije/> (pristupljeno 30. 3. 2026).

¹⁴⁷ Videti: Bogdan Bogdanović, „Zavade ne memorije“, iz knjige „Druga Srbija – 10 godina posle: 1992-2002“, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, dostupno na: <https://pescanik.net/zavadjene-memorije/> (pristupljeno 30. 3. 2026).

BiH i državnog Instituta za nestale, zenita Tribunala u Hagu, Komisije za Srebrenicu i proliferacije raznih inicijativa koje su problematizirale i zagovarale prava žrtava, do sunovrata koji je uslijedio nakon propalog pokušaja ustavnih reformi u aprilu 2006, zaokreta u secesionizam Milorada Dodika i povratka u retorike i politike dehumanizacije i 'razdvajanja naroda'.¹⁴⁸ Na samu situaciju na lokalnu uticaj su imali i događaji van Bosne i Hercegovine. Dolazak Aleksandra Vučića na vlast u Srbiji, paternalistički odnos Hrvatske prema BiH utemeljen u doktrini Franje Tuđmana, ali i odnos Evropske unije koja je bivala sve umornija od ovih prostora, sve je to, smatra Hodžić, umanjilo „kapacitet Bosne i Hercegovine da se iznese sa traumama, političkim i svim drugim posljedicama genocida i ratnih zločina“.¹⁴⁹ Navedena periodizacija pokazuje da posleratni Prijedor nije išao pravolinijski ka priznanju žrtava i suočavanju sa prošlošću, nego je prostor za suočavanje ostao sužen, nepostojan i podložan političkim zaokretima i stalnom vraćanju logici etnonacionalnog razdvajanja.

Posleratna dehumanizacija mahom je skoncentrisana u memorijalnoj nepravdi i instrumentalizaciji kulture sećanja.¹⁵⁰ Žrtve nisu ubijene samo fizički nego se i nakon smrti bore za pravo da budu javno priznate kao žrtve. Nije neophodno negirati da su deca Prijedora stradala tokom rata, dovoljno je odlagati, relativizovati, proceduralno blokirati ili insistirati da za njih nema mesta u zajedničkom prostoru sećanja. Time se poručuje da smrt dece nije deo „naše“ društvene i političke memorije. Sećanje u Prijedoru ostaje fragmentirano. Iako se deo zajednice oslanja na sudski utvrđene činjenice, svedočenja preživelih i inkluzivne memorijalne prakse poput obeležavanja mesta zatvaranja i stradanja ili Dana bijelih traka, politički predstavnici i dalje insistiraju na narativu ugroženosti, izjednačavanju svih strana ili proceduralnom odbijanju onoga što percipiraju kao jednostrano sećanje.¹⁵¹

Međutim, problem nije u tome što postoje različita iskustva rata, već u tome što ne mogu sva iskustva rata biti jednako priznati izvori javne istine, posebno ukoliko je njihovo utemeljenje u negiranju zločina. Kada se neka stradanja uporno negiraju i potiskuju na marginu ili tretiraju kao politički problem i pretnja, dehumanizacija se produžava.

Ako javni prostor ne dopušta ravnopravnu memorijalizaciju, onda ne postoji ni zajednički moralni jezik u kojem bi se priznalo šta se dogodilo. Bez tog jezika nema ni stvarnog pomirenja, nego samo koegzistencije pod teretom negirane ili hijerarhizovane patnje.

i. Spomenik ubijenoj deci Prijedora i memorijalna nepravda

¹⁴⁸ Remarker, Refik Hodžić „Pismo iz Prijedora“, 15. april 2020. godine, dostupno na: <https://remarker.media/suocavanje/pismo-iz-prijedora/> (pristupljeno 12. 4. 2026).

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ Refik Hodžić, „Klopka i spirala“, 9. februar 2026. godine, Nomad, dostupno na: <https://nomad.ba/hodzie-klopka-i-spirala> (pristupljeno 27. 5. 2026).

¹⁵¹ RTS, „Dodik: Narod neće odustati od Republike Srpske“, 31. jul 2023. godine, dostupno na: <https://www.rts.rs/vesti/region/5245555/dodik-narod-neece-odustati-od-republike-srpske.html> (pristupljeno 1. 5. 2025).

Pitanje spomenika ubijenoj deci Prijedora predstavlja jedan od najjasnijih primera posleratne memorijalne nepravde. U maju 2012. godine Marko Pavić, tadašnji gradonačelnik Prijedora, zabranio je obeležavanje dvadesete godišnjice početka masovnih zločina nad nesrpskim stanovništvom i nije dozvolio porodicama ubijenih Prijedorčana da na glavni gradski trg postave 266 ruža za ubijene žene i devojčice u tom gradu. Izgovor za zabranu je našao u korišćenju reči genocid za opis događaja u Prijedoru. Naveo je da nijedan sud nije utvrdio da je u Prijedoru počinjen genocid.¹⁵² Međutim, sve što se nakon 2012. godine događalo potvrđuje da se nikada nije radilo o onome što presudama jeste utvrđeno, nego isključivo o uskraćivanju javnog prostora sećanja čitavoj zajednici jer se ono ne uklapa u srpski etnonacionalistički narativ.

Pavićeva zabrana dobila je odgovor. Hiljade ljudi širom sveta postavile su na internet svoje fotografije s belom trakom oko ruke. Simboličnim podsećanjem na 1992. godinu i naredbu prijedorskih vlasti da nesrpsko stanovništvo svoje kuće označi belim čaršavima, a sebe belim trakama oko ruke, suprotstavili su se negiranju zločina i zabrani komemorativnih skupova koju je postavila lokalna vlast. Protest koji su protiv zabrane iskazali građani Prijedora i aktivisti okupljeni u Centru za mlade Kvart i oko inicijative *Jer me se tiče* prerastao je u podršku inicijativi roditelja ubijene dece za podizanje spomenika, a u narednim godinama zabrana okupljanja zaobilazila se pretvaranjem komemoracije u protestnu šetnju.¹⁵³ Fikret Bačić i drugi roditelji ubijene dece i formalno su 2014. godine gradskim vlastima predali zahtev, podržan s 1180 potpisa, za izgradnju spomenika sa imenima stradale dece, bez obzira na njihovu etničku pripadnost.¹⁵⁴ Sama inicijativa je, međutim, prošla kroz različite faze političke opstrukcije.

Gradske vlasti imale su predlog da se spomenik izmesti van centra grada, u neko od prigradskih naselja u kojima žive Bošnjaci. Međutim, kako su zaključili aktivisti, taj predlog gradskih vlasti je zapravo poruka da „gradska zona koja jedina nudi različitost identiteta i priliku da se među pripadnicima različitih etničkih grupa povede kvalitetan dijalog, zbog kojeg se, između ostalog, i podižu spomenici, mora ostati srpska i tamo spomenici jedino mogu prikazivati pogibiju Srba, a nikako civila koji su ubijeni u ratu od strane pripadnika srpskih snaga”.¹⁵⁵ U toj logici problem nije samo spomenik kao fizički objekat, nego pravo žrtava da budu javno prisutne u gradu, u prostoru zajedničke vidljivosti. Takvo prostorno izmeštanje predstavlja oblik simboličkog isključivanja.

Međutim, uprkos činjenici da je 2020. godine dobijena saglasnost za izgradnju spomenika, a u radu sa lokalnom zajednicom ostvaren napredak u prihvatanju ideje, do realizacije spomenika nije došlo. Inicijativa, od koje roditelji ubijene dece i prijedorski aktivisti ne odustaju, politički je u

¹⁵² Grad Prijedor, „Pavić – Poziv Bošnjacima da se distanciraju od kvaziideologija“, 22. maj 2012. godine, dostupno na: <https://www.gradprijedor.com/drustvo/pavic-poziv-bosnjacima-da-se-distanciraju-od-kvaziideologija> (pristupljeno 12. 4. 2026).

¹⁵³ Al Jazeera Balkans, „U Prijedoru obilježen Dan bijelih traka“, 30. maj 2013. godine, dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2013/5/30/u-prijedoru-obiljezen-dan-bijelih-traka> (pristupljeno 12. 4. 2026).

¹⁵⁴ Al Jazeera Balkans, „Inicijativa za spomenik ubijenoj djeci u Prijedoru“, 25. novembar 2024. godine, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=WT976jeXjJs> (pristupljeno 12. 4. 2026).

¹⁵⁵ Tačno.net, „Edin Ramulić: Daleko je Sarajevo“, 30. avgust 2019. godine, dostupno na: <https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/edin-ramulic-daleko-je-sarajevo/> (pristupljeno 12. 4. 2026).

potpunosti blokirana dolaskom Slobodana Javora iz Saveza nezavisnih socijaldemokrata Milorada Dodika na mesto gradonačelnika 2021. godine. Javor čak odbija da razgovara sa predstavnicima roditelja ubijene dece.¹⁵⁶

Selektivna raspodela javnog pijeteta u Prijedoru još jasnije se očituje u poređenju sa spomen-obeležjem „Kameni cvet“. Naime, iste godine kada je porodicama ubijenih Prijedorčana zabranjena komemoracija, gradske vlasti, zajedno sa boračkim udruženjima, postavile su spomenik sa imenima 957 poginulih pripadnika srpske vojske i policije u krugu srednjoškolskog centra. Naziv „Kameni cvet“ trebalo je da simbolizuje kontinuitet stradanja Srba na tom prostoru, praveći jasnu aluziju na jasenovački cvet Bogdana Bogdanovića.¹⁵⁷ Ipak, prijedorski „Kameni cvet“ teško da se može povezati sa „melanholičnim lotosom od prenapregnutog betona“ koji „ne samo da zaustavlja zle primisli i sa jedne i sa druge strane, no ima čak izvesno katarzično dejstvo: nikog nije vređao, nikom nije pretio, nije pozivao na osvetu, a ipak nije skrivao istinu“. ¹⁵⁸ Naprotiv, prijedorsko obeležje podignuto je s namerom da prikrije istinu i stvarnu ulogu navedenih vojnih i policijskih jedinica u ratu i da ih uklopi u narativ o „odbrambeno-otadžbinskom ratu“.

Aktivisti i udruženja žrtava upozorili su da se na spomeniku nalazi i ime Miroslava Paraša, komandira interventnog voda prijedorske policije koji je stradao 1994. godine. Paraš je bio na čelu jedinice koja je 21. avgusta 1992. godine streljala oko 200 bošnjačkih civila na Korićanskim stjenama.¹⁵⁹ Među streljanima bio je i šesnaestogodišnji Elvir Kararić, jedno od 102 ubijene dece Prijedora. Pre nego što je s porodicom zatvoren u logor Trnopolje, a potom i iz njega izveden i ubijen, Elvir Kararić je pohađao srednju školu u čijem dvorištu se nalazi spomen-obeležje „Kameni cvet“. ¹⁶⁰ Na spomeniku se, takođe, nalazi i ime Gorana Borovnice koga je Tužilaštvo MKSJ teretilo za ubistva koja su se događala izvan logora Omarska.¹⁶¹ Tužilaštvo je izdalo i nalog za hapšenje Borovnice, da bi optužnica bila povučena nakon što je sud obavešten da se Borovnica vodi kao nestalo lice od 20. marta 1995. godine.¹⁶²

Takvim postupanjem se memorijalna nepravda produbljuje – ona ne samo da isključuje čitave grupe žrtava, nego i glorifikuje odgovorne za njihovu smrt.

¹⁵⁶ N1, „Sećanje na dan kada su svi nesrbi u Prijedoru morali biti obeleženi“, 31. maj 2025. godine, dostupno na: <https://n1info.rs/region/secanje-na-dan-kada-su-svi-nesrbi-u-prijedoru-morali-biti-obelezeni/> (pristupljeno 27. maja 2026), Dnevni avaz, „Fikret Bačić za „Avaz“: Spomenik ubijenoj djeci Prijedora bit će izgrađen, na ovaj ili onaj način“, 30. maj 2026, dostupno na: <https://avaz.ba/vijesti/bih/1045838/fikret-bacic-za-avaz-spomenik-ubijenoj-djeci-prijedora-bit-ce-izgradjen-na-ovaj-ili-onaj-nacin> (pristupljeno 30. 5. 2026).

¹⁵⁷ DwP, Edin Ramulić, „Ćutanje kao alibi“, 5. avgust 2020. godine, dostupno na: <https://dwp-balkan.org/bs/cutanje-kao-alibi/> (pristupljeno 12. 4. 2026).

¹⁵⁸ Spomen područje Jasenovac, „Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića“, Jasenovac, 2009, str. 97.

¹⁵⁹ Nemanja Stjepanović, „Brisanje sećanja na ubijenu decu Prijedora“, Pešćanik, 28. maj 2016. godine, dostupno na: <https://pescanik.net/brisanje-secanja-na-ubijenu-decu-prijedora/> (pristupljeno 12. 4. 2026).

¹⁶⁰ *Ibid.*

¹⁶¹ Optužnica Tužilaštva MKSJ u predmetu *Tadić i Borovnica* od 10. februara 1995. godine.

¹⁶² Saopštenje za javnost „Optužnica protiv Gorana Borovnice povučena bez odricanja prava na ponovno pokretanje postupka“, MKSJ, 22. april 2025. godine, dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/press/optu%C5%BEenica-protiv-gorana-borovnice-povu%C4%8Dena-bez-odricanja-prava-na-ponovno-pokretanje-postupka> (pristupljeno 9. 6. 2026).

ii. Komemoracija „Oluje“ u Prijedoru: zamenjeno sećanje i dehumanizujuća memorijalizacija

Komemoracija povodom godišnjice operacije „Oluja“, održana u Prijedoru 4. avgusta 2023. godine, značajan je događaj za razumevanje posleratnog odnosa prema traumama Prijedora. Sama odluka da se komemoracija organizuje u gradu koji je tokom 1992. godine bio mesto sistematskog progona, zatvaranja i ubistava nesrpskog stanovništva, a potom i dugotrajnog poricanja tih žrtava, predstavlja pokušaj da se javno pamćenje preuredi tako da prekrije lokalnu istoriju zločina. Komemoracija nije organizovana samo radi odavanja pošte srpskim žrtvama „Oluje“, za šta postoji legitiman razlog budući da veliki broj prognanih Srba iz Hrvatske danas živi u Prijedoru i ima pravo na sopstveno sećanje, nego je politički zloupotrebljena za proizvodnju jednog zamenskog sećanja „na mjestu organizovanog zaborava“.¹⁶³ Na taj način je stradanje jedne grupe iskorišćeno da bi se prikrio, relativizovao ili potisnuo zločin nad drugima, a memorijalizacija umesto da bude čin pijeteta, postala je politički alat. Žrtve „Oluje“ nad kojima je počinjen zločin, uložene su u poricanje zločina.¹⁶⁴ Time njihova patnja ne dobija autonomno, ljudsko i etičko značenje, nego se stavlja u funkciju etnonacionalističkog narativa o neprekinutom srpskom stradanju i nevinosti. Istovremeno, prijedorske bošnjačke i hrvatske žrtve bivaju dodatno potisnute: ne samo da im se ne priznaje mesto u lokalnom javnom prostoru nego se preko tog prostora uspostavlja narativ koji ih gura na marginu. Tako su i jedne i druge žrtve lišene priznanja patnji: prve zato što se instrumentalizuju, druge zato što se brišu.

Ova logika usko je povezana s već pomenutom memorijalnom nepravdom. U gradu u kojem se godinama vodi borba da ubijena deca dobiju dostojno mesto sećanja, centralni državni ritual posvećen isključivo srpskom stradanju šalje poruku o hijerarhiji mrtvih. Neki mrtvi imaju pravo na centralni trg, institucionalni govor, medijsku vidljivost i državni pijetet, dok drugi ostaju predmet spora, odlaganja ili tišine. Takva raspodela javne vidljivosti može se tumačiti i kao nastavak dehumanizacije, ali ne više dehumanizacije kao ukidanja pravnog i društvenog statusa jednoj grupi, već kao uskraćivanja jednakog statusa u sećanju.

Govori političkih aktera na komemoraciji povodom godišnjice „Oluje“ dodatno potvrđuju takvu interpretaciju. Umesto da otvore prostor za složeno, odgovorno i višeslojno sećanje, oni su kritiku izbora Prijedora kao mesta komemoracije predstavili kao napad na čitav lokalni srpski kolektiv i njihovu traumu. Tako se proizvodi lažna dilema: ili se govori o zločinima nad nesrpskim stanovništvom pa se time, navodno, stigmatizuju svi Srbi i svi Prijedorčani, ili se o tim zločinima ćuti da bi se zaštitilo kolektivno dostojanstvo. U toj postavci pamćenje *drugih* postaje kolektivna

¹⁶³ Kako kaže Ivančić – „Golemim srpskim žrtvama napunit će se goleme rupe u memoriji“, videti: Viktor Ivančić, „Trojni trakt“, Pešćanik, 29. jul 2023. godine, dostupno na: <https://pescanik.net/trojni-trakt/> (pristupljeno 4. 4. 2026).

¹⁶⁴ Viktor Ivančić, „Trojni trakt“, Pešćanik, 29. jul 2023. godine, dostupno na: <https://pescanik.net/trojni-trakt/>, (pristupljeno 4. 4. 2026).

uvreda, a kritičko suočavanje s prošlošću neprijateljski čin. Posledica toga jeste dodatno zatvaranje prostora za priznanje žrtava, jer se svako insistiranje na činjenicama lako prevodi u navodnu mržnju prema čitavoj zajednici. Retorika komemoracije ne samo da je potisnula prijedorske žrtve, već je služila i delegitimizaciji onih koji na njih podsećaju. Najočitije je to bilo u govoru predsednika Srbije Aleksandra Vučića, koji je na komemoraciji rekao: „Kažu nemojte u Prijedor, tamo su Srbi počinili teške zločine. Ja sam bio uvek za to da svi koji su počinili zločine odgovaraju, ali vi to govorite za Prijedor, za junačko potkozarje, koje je stradalo i od 1941. do 1945, da svakom Srbinu i svakom Prijedorčaninu stavite žig na čelo“.¹⁶⁵ Takvi navodi jasno pokazuju da je komemoracija žrtava „Oluje“ zloupotrebljena u svrhu etničke homogenizacije Srba s obe strane Drine, ali i za simboličko označavanje srpskih teritorija.¹⁶⁶ Prilikom obraćanja, tada još uvek predsednik Republike Srpske Milorad Dodik kritičare izbora lokacije je nazvao „majmunima“ koji treba da umuknu bar danas.¹⁶⁷ Nastavio je: „Samo prije mjesec dana niko nije smetao, niti je bilo ko šta rekao o ovom gradu kada su Bošnjaci obilježavali svoje stradanje. Mi smatramo da to i treba tako da bude. Zašto onda vi mislite da mi nemamo pravo i ko ste vi da nam više držite predavanje o tome?“¹⁶⁸ Osim što ignoriše činjenicu da obeležavanje stradanja nesrba u Prijedoru nema podršku zvaničnika, nego iza njega stoje udruženja žrtava, porodice i aktivisti, svojim neprimerenim jezikom i političkim obračunavanjem sa bine Dodik je uvredio i zloupotrebio žrtve „Oluje“ kojima je događaj posvećen.

Izbor Prijedora za komemoraciju pogoduje i selektivnoj upotrebi istorije jer je to lokalitet kojim se može potvrđivati kontinuitet narativa o srpskom stradanju, a ratovi 1990-ih interpretirati pre svega iz perspektive srpske žrtve i srpskih „oslobodilačkih ratova“. U tom okviru Prijedor nije izabran slučajno. On je pogodan upravo zato što omogućava spajanje više registara sećanja – genocida na Srbima u Drugom svetskom ratu, Kozare, Jasenovca, „Oluje“ i savremenog mita o odbrambeno-oslobodilačkim ratovima. Prijedor je, kako je objašnjeno, odabran jer je to „stradalnički grad još od Drugog svetskog rata“.¹⁶⁹ Na taj način se istorijske činjenice, na početku rata zloupotrebile radi stvaranja neprijatelja, sada politički koriste radi legitimisanja takvih politika.

VIII. Dehumanizacija u tišini: nestali i uskraćivanje prava na istinu

¹⁶⁵ Vučić: „Oluja“ je bila najveće etničko čišćenje, Vreme, 4. avgust 2023. godine, dostupno na: <https://vreme.com/vesti/vucic-oluja-je-bila-najvece-etnicko-ciscenje/> (pristupljeno 4. 4. 2026).

¹⁶⁶ Isidora Stakić, Decenija sećanja u Srbiji, videti u: Politike sećanja i REKOM, Beograd, 2024, dostupno na: <https://www.recom.link/wp-content/uploads/2024/01/Decade-of-Remembrance.pdf>, pristupljeno 4. aprila 2026. godine.

¹⁶⁷ FACE TV, „Dodik urlao: Majmun, jedan je srpski narod! RS srpska država! Vučić: Ako sruše, pravimo veći krst“, avgust 2023. godine, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=KBuRByCH5QI>, 5. avgust 2023. godine (pristupljeno 4. 4. 2026).

¹⁶⁸ Službena stranica predsednika Republike Srpske, 4. avgust 2023. godine, dostupno na: <https://www.predsjetnikrs.rs/rs/254946-%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%99%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD-%D0%B4%D0%B0%D0%BD-%D1%81%D1%98%D0%B5%D1%9B%D0%B0%D1%9A%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%B2%D0%B5-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B5/> (pristupljeno 30. 5. 2026).

¹⁶⁹ RTV, „Dodik: Obeležavanje "Oluje" u Prijedoru jer je to stradalnički grad; Prisustvuje predsednik Vučić i patrijarh Porfirije“, 1. avgust 2023. godine, dostupno na: https://rtv.rs/sr_lat/region/dodik-obelezavanje-oluje-u-prijedoru-je-je-to-stradalnicki-grad;-prisustvuje-predsednik-vucic-i-patrijarh-porfirije_1464701.html (pristupljeno 30. 5. 2026).

Posledice dehumanizacije vidljive su i u pitanju nestalih osoba.

Defenbo naglašava da dehumanizacija otežava pomirenje jer smanjuje podršku oprost, saradnji i ponovnoj uspostavi međugrupnog poverenja.¹⁷⁰ To se može jasno uočiti na pitanju nestalih lica. Odsustvo međugrupnog poverenja onemogućava stvaranje društva empatije i solidarnosti, ali i odgovornosti, u kom će oni koji poseduju informacije o nestalim licima i grobnicama biti spremni da te informacije obelodane.

Posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka i Hrvata iz Prijedora pronađeni su na oko 500 lokacija, u najmanje 75 masovnih grobnica, na području više opština i čak tri države: Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije.¹⁷¹ U Prijedoru se i danas traga za više od 500 nestalih osoba.¹⁷²

Kada je 2013. godine otkrivena masovna grobnica u napuštenom rudniku u Tomašici kod Prijedora, postalo je jasno da se istina o ubijenima ne nalazi izvan lokalne zajednice, nego u njoj. Posmrtni ostaci stotina ljudi bili su godinama skriveni na prostoru koji je u neposrednoj blizini mesta zločina i onih koji su tragali za svojim članovima porodice. Prema navodima istražitelja, pojedini lokalni stanovnici su znali za grobnicu i čak su se obraćali vlastima zbog straha od zagađenja i neprijatnog mirisa, ali nisu javno progovorili niti porodicama rekli gde se nalaze njihovi ubijeni.¹⁷³ Grobnica je pronađena nakon dojava neimenovanog Srbina, ali do tada je ćutanje već postalo društvena praksa.

To ćutanje nije spontano, već je ono politički i društveno proizvedeno. Kao što je dehumanizacija tokom rata bila rezultat sprege političkog diskursa, medijske propagande i institucionalnih mera, tako se i posleratno ćutanje održava kroz poricanje i relativizaciju zločina, odsustvo jasnog pritiska na one koji imaju informacije o grobnicama. Vlasti koje odbijaju da priznaju patnju nesrpskih žrtava, odbijaju odgovornost za počinjene zločine i glorifikuju one koji su ih počinili, zapravo proizvode uslove u kojima je ćutanje društveno prihvatljivo, čak poželjno, a progovaranje izuzetak.

Stoga, ćutanje o mestima ukopa ubijenih nije samo moralni propust pojedinaca koji znaju, a ne govore. Ono je uskraćivanje prava na istinu o onome što se dogodilo.¹⁷⁴ U zajednicama kakva je Prijedor jedni pored drugih žive oni koji informacije o nestalima poseduju i oni koji ih traže.

¹⁷⁰ Natalie Deffenbaugh, „De-dehumanization: Practicing humanity“, *International Review of the Red Cross* 106, br. 925, 2024, str. 65.

¹⁷¹ Agencija Anadoluja, „Amor Mašović: U Prijedoru se nalaze još desetine masovnih i stotine pojedinačnih grobnica“, 20. jul 2024. godine, dostupno na: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/amor-ma%C5%A1ovi%C4%87-u-prijedoru-se-nalaze-jo%C5%A1-desetine-masovnih-i-stotine-pojedina%C4%8Dnih-grobnica/3280479> (pristupljeno 11. 6. 2026).

¹⁷² Fokus, „U 10 gradova u BiH traži se skoro 4.280 nestalih osoba“, 19. april 2026. godine, dostupno na: <https://www.fokus.ba/vijesti/bih/u-10-gradova-u-bih-trazi-se-skoro-4-280-nestalih-osoba/3542515/> (pristupljeno 11. juna 2026).

¹⁷³ Refik Hodžić, „Flowers in the Square“, ICTJ, 2015, dostupno na: <https://www.ictj.org/sites/default/files/subsites/flowers-square-prijedor/> (pristupljeno 11. 6. 2026).

¹⁷⁴ Pravo na istinu podrazumeva individualno pravo

žrtava, njihovih porodica i rodbine da znaju istinu o okolnostima i uzrocima kršenja njihovih prava, odnosno, u slučaju nestanka ili smrti, istinu o sudbini žrtve, ali i kolektivno pravo društva da zna istinu o okolnostima i motivima sistemskog kršenja ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava. Ono je i vid reparacije žrtvama i garancija neponavljanja. Videti u: FHP, „Pristup dokumentima o zločinima protiv međunarodnog prava u posedu institucija Srbije: Državna tajna jača od prava na istinu“, april 2016, str. 15-16.

Ćutanjem zločin ostaje nezavršen u zajednici. Dokle god lokalne i državne institucije to ćutanje ne prekidaju, nego ga ohrabruju ili koriste kao osnov poricanja, posleratni poredak potvrđuje rezultate ratnog nasilja. Dehumanizacija tada više ne govori glasom propagande, naredbe ili pretnje. Ona traje u tišini.

IX. Povratak ljudskosti¹⁷⁵

Posledice brutalne dehumanizacije nesrpskog stanovništva tokom oružanih sukoba devedesetih nastavljaju da oblikuju živote preživelih, porodica ubijenih i nestalih, ali i generacija koje rat nisu neposredno doživele. Posledice decenijske političke i medijske manipulacije, „sračunate na okupljanje naroda – Srba, Hrvata, Bošnjaka – iza njihovih nacionalnih vodstava“, bile su krajnje štetne kolektivne predstave o *drugome*.¹⁷⁶ Nakon rata, samo političko ustrojstvo Bosne i Hercegovine ograničilo je mogućnost saniranja tih štetnih posledica, međutim, napori aktivista pokazuju nam da je simbolički povratak kući i vraćanje ljudskosti moguće. Ako dehumanizacija počiva na tome da se ljudi pretvore u „balije“, „ekstremiste“, „vekovne neprijatelje“, da ih se izopšti iz zajednice, onda rehumanizacija počinje onda kada se ponovo izgovaraju njihova imena, obnavljaju njihove životne priče i kada se priznaje njihova pripadnost zajednici.

Inkluzivna memorijalizacija nije isto što i brisanje razlika među žrtvama ili pravljenje lažne simetrije među svim ratnim iskustvima. Naprotiv, ona polazi od preciznih činjenica. Polazi od toga ko je ubijen, gde, kako, ko je za to odgovoran i u kom političkom i društvenom kontekstu. Ali ona istovremeno odbija da sećanje zatvori u etničke okvire.

Borba za ravnopravno sećanje u Prijedoru nije borba samo protiv zaborava nego i protiv produženog dejstva dehumanizacije. Dok god se žrtvama osporava pravo na ime, mesto i javno priznanje, mehanizmi koji su ih nekada isključili iz zajednice nastavljaju da deluju i u miru. Nasuprot tome, svaki arhivski dokument, svaka izgovorena biografija, svaka bela traka i svaki zahtev za spomenik ubijenoj deci predstavlja čin rehumanizacije. Oni ne mogu poništiti zločin, ali mogu osporiti nameru da žrtve ostanu izbrisane a zajednica trajno zarobljena u poretku razdvajanja.

¹⁷⁵ Naslov sadrži dvojaku referencu. S jedne strane zagovara reafirmaciju ravnopravnog društva u kom se nikome ne oduzimaju osobine koje nosi sa sobom, a sa druge strane referiše na knjigu Gubljenje ljudskosti Dragana Popovića koja se bavi genocidom u Srebrenici kao istorijskom činjenicom i genocidom kao krajnjom iteracijom gubitka ljudskosti.

¹⁷⁶ Kemal Kurspahić, „Zločin u 19:30 Balkanski mediji u ratu i miru“, Mediacentar Sarajevo, 2003, str. 244.

Izdavač: Centar za mlade 'Kvart' Prijedor
Za izdavača: Branko Ćulibrk i Edin Ramulić
Autorica: Jovana Kolarić
Tiraž: 100

Juni, 2026.
Prijedor

Istraživanje i rad su dio projekta koji podržava UK International Development, a realizuje se u partnerstvu sa Britanskim savjetom.

